

PHOENIX H O E N I X

43,3
1997

EX ORIENTE LUX
LEIDEN 1997

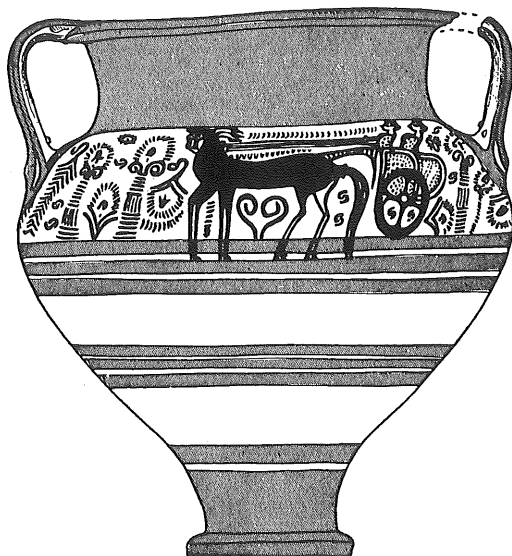
Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D.A.M. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Dr. F.A. Tjerkstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M.M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Drs. R.G.H. Schenk, Hooge Nieuwstraat 207, 3311 AJ Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbijnowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. J.M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Blekenweg 35, 9753 JM Haren
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, P. Potterstraat 32, 8932 KL Leeuwarden
LEIDEN	Drs. W. Burggraaff, Maredijk 111, 2316 VW Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Kaiserstraat 8A, 2311 GR Leiden
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	P.S.F. van Keulen, R. Wallenberglaan 122, 3572 WR Utrecht
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Dr. M. Coenen, c/o Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Stele van Antef-Iker, de schrijver van het kadaster in Abydos; opgericht in het 33^e jaar van Sesostri I (1939 v. Chr.) op het tempel terras van Osiris te Abydos; kalksteen. Collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Myceense „strijdwagen-krater” uit Tel Dan. Aan de andere zijde van de krater bevindt zich een identieke afbeelding. Uit: *Qadmoniot* 13, 1971, p. 12 (Fig. 4 bij bijdrage DE GEUS).

INHOUD

Personalia Orientalia	124
De typologie van houten grafbeelden uit het Egyptische Oude Rijk	JULIA HARVEY 126
Dertig jaar opgravingen op Tel Dan, Israël, Deel 1.....	C.H.J. DE GEUS 138
Rijk worden in Turkije: Assyrische kooplieden in Kaniš	JAN GERRIT DERCKSEN 154
Boekennieuws.....	168

PHŒNIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. FOLMER, C. H. J. DE GEUS, Th. P. J. VAN DEN HOUT, A. A. LOOSE (eindredacteur), W. H. VAN SOLDT en L. M. J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 45,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 22,50. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Friesland, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phœnix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Dr. G. VAN DRIEL (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het dagelijks bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. VEENHOF, voorz. en redactie publ.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. A. A. LOOSE, namens redactie *Phœnix*; Dr. A.C.V.M. BONGENAAR, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ, contact met afdelingen; Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS, lezingenprogramma, Mevr. Drs. K. DUISTERMAAT, publicaties. In het Algemeen Bestuur hebben zitting: Prof. dr. A. SCHOORS (Leuven), Dr. K. J. H. VRIEZEN (Utrecht), Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (Voorschoten), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Dr. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 5 juni 1997 promoveerde te Groningen OLAF E.KAPER. Zijn proefschrift is getiteld: *Temples and Gods in Roman Dakhleh. Studies in the indigenous cults of an Egyptian oasis*. Promotor was Prof. dr. H. te Velde, die de helaas veel te jong overleden Prof. dr. J. Quaegebeur verving.

Dr. Kaper bespreekt in zijn proefschrift de ikonografie van de tempeldecoraties in een twintigtal tempels uit de Laat-Hellenistische en Romeinse periode in de Dachla-oasis in de Egyptische westelijke woestijn. Kaper probeert zowel de afgebeelde goden en godinnen te identificeren, als de getoonde rituelen. De nu zo geïsoleerde oase blijkt in de Romeinse tijd een grote bloei te hebben doorgemaakt en

de religieuze voorstellingen laten een interessante vermenging zien van lokale tradities, officiële Egyptische religie en Romeins/Hellenistische invloeden. Kaper schreef over zijn werk in de oasis al in *Phoenix* 39 [1993] 11-25, „‘Nieuwe Tempels’ in de Oase Dachla”.

Op 20 mei 1997 promoveerde PETER VAN MINNEN in Leuven tot doctor in de geschiedenis op een proefschrift getiteld: *Roman Hermopolis: A Study of the Social and Economic History of an Egyptian Town in the First Four Centuries A.D.* Grieken en Romeinen kenden Hermopolis om Hermes Trismegistos (de Egyptische god Toth) en om z'n atleten. Meer dan 3.000 Griekse papyri staan ons voor een sociaal-economische geschiedenis van Romeins Hermopolis ter beschikking. Honderden pachtcontracten laten zien dat de landbouw vanaf de derde eeuw minder opleverde. Stadsbewoners die land verpachtten, kwamen zo in financiële moeilijkheden. Het raadsarchief verschaft ons inzicht in aard en omvang van de stedelijke financiën. De reparatie van openbare gebouwen, gratis voedseluitdelingen, de organisatie van spelen en uitkeringen aan lokale atleten drukten zwaar op de begroting. Uitvoerige registers uit de vierde eeuw laten zien hoe het landbezit verdeeld was. Het meeste land was in handen van boeren op het platte land en de meeste inwoners van de stad bezaten helemaal geen land. De voornaamste families in de stad bezaten twee maal zoveel als hun stadsgenoten. Handel en industrie, met name de textielproductie, speelden een belangrijke rol in de stedelijke economie en waren de enige bron van inkomsten voor de meeste stadsbewoners.

DE TYPOLOGIE VAN HOUTEN GRAFBEELDEN UIT HET EGYPTISCHE OUDE RIJK

JULIA HARVEY

Inleiding

Voor bezoekers van een Egyptische verzameling in een museum is het niet moeilijk al snel onder de indruk te komen van de vaak hoge graad van perfectie die de Oude Egyptenaren in hun beeldhouwkunst wisten te bereiken. Grafbeelden van privé-personen vormen een belangrijk onderdeel van vrijwel iedere collectie van enige omvang, en daarvan is het grootste deel van steen. Stenen beelden trekken dan ook vaak de meeste aandacht en men zou allicht vergeten dat de Egyptenaren daarnaast ook meesters waren in het maken van houten beelden, met name tijdens het Oude Rijk (2575-2134 v.C.). Afgezien van een enkel pronkstuk als het beroemde beeld van Kaäper, de zgn. 'dorpsburgemeester' (*sheikh el-beled*), in het Egyptisch Museum in Cairo, wordt het overgrote deel van de houten beelden, zeker bij een groter publiek, volkomen overschaduwed door hun stenen tegenhangers. Ook door egyptologen is tot dusver relatief weinig onderzoek naar deze categorie beeldhouwwerken verricht. Toch loont het zeker de moeite dergelijke beelden eens nader te bestuderen. Daarbij is vooral de precieze datering een moeilijk, maar interessant probleem.

De lange tijd die ons scheidt van het Oude Rijk en het feit dat hout relatief snel vergaat betekent dat een groot aantal houten grafbeelden uit die periode verloren is gegaan of alleen in fragmentarische toestand bewaard is gebleven. Wij krijgen daardoor een vertekend beeld van de verhouding tussen de aantallen houten en stenen beelden die er geweest moeten zijn. Niettemin bleek het mogelijk alleen al voor het Oude Rijk een corpus van niet minder dan 217 beelden bijeen te brengen met de bedoeling een typologische studie te ondernemen om zo deze beelden beter te kunnen dateren. Het is ook duidelijk geworden dat houten beelden een geliefd deel van de grafinsubstantie uitmaakten, en dat ze absoluut niet als een goedkopere versie van stenen beelden beschouwd werden zoals wel eens wordt gedacht.

Al snel bleek dat een vergelijking met stenen beelden uit dezelfde periode voor het dateringsprobleem weinig zou opleveren. Stenen sculptuur vormt uiteraard op zichzelf een rijke bron van informatie over kleding, houding, pruiken en dergelijke, maar veel van de beperkingen die het

materiaal steen aan de beeldhouwers oplegde gelden niet voor beelden die uit hout gesneden zijn. Daardoor is bij houten beelden een grotere rijkdom aan vormen en typen mogelijk dan bij stenen beelden. Iedereen die zelf met hout of steen gewerkt heeft weet dat ook de gebruikte technieken in elk van beide gevallen nogal van elkaar verschillen. De technieken en vaardigheden die men zich verwerft naarmate men materiaal en gereedschap leert beheersen zijn niet noodzakelijk dezelfde bij hout als bij steen.

Functie

Eén van de meest ingeburgerde misvattingen met betrekking tot houten grafbeelden uit het Oude Rijk is dat deze zogenaamde *ka*-beelden zouden zijn, dat wil zeggen, beelden die bedoeld waren om dodenoffers te ontvangen. Inscripties op houten beelden uit het Middenrijk bevatten inderdaad vaak een offerformule eindigend met de woorden *n k3 n*, ‘voor de *ka* van’, gevolgd door de naam en titels van de eigenaar van het beeld, en dit heeft ertoe geleid dat men deze Middenrijks-beelden *ka*-beelden heeft genoemd. Deze term werd vervolgens ook op beelden uit het Oude Rijk toegepast. Toch bevatten teksten op houten beelden uit het Oude Rijk zonder uitzondering uitsluitend de naam en titels van de eigenaar; het woord *ka* wordt nooit genoemd. Maar wat was dan hun functie in het graf? En waarom is er vaak meer dan één per graf? Deze vragen kunnen bevredigend beantwoord worden door kort stil te staan bij het wezen van de *ka* en de *ba*. James P. Allen geeft in zijn artikel “Funerary texts and their meaning” in Sue D’Auria, Peter Lacovara, Catharine H. Roehrig (eds.), *Mummies & Magic: The Funerary Arts of Ancient Egypt* (Boston 1988) een korte, maar verhelderende karakterisering. De *ka* is de levenskracht van de persoon, de *ba* zijn persoonlijkheid of karakter. De *ka* behoort bij het lichaam tijdens iemands leven op aarde en na de dood gaat hij naar het hiernamaals. De dode gaat dan op reis om zich met zijn *ka* te herenigen, maar het aspect van de dode dat in werkelijkheid op reis gaat is zijn *ba*. Het lichaam is een integraal onderdeel van de mens en moet dus in stand gehouden worden; in Allen’s woorden: “Het lichaam dient als ‘anker’ voor de *ba* in deze wereld en kan door de *ba* worden bezocht in het graf. Zo essentieel was dit ‘anker’ dat, gedurende het Oude Rijk, vaak ‘reserve-lichamen’ in de vorm van beelden in het graf werden geplaatst samen met de mummie.” Houten grafbeelden uit het Oude Rijk (en ook veel beelden van steen) zijn beelden voor de *ba*, die dienen als reserve-lichamen voor de dode, en het is altijd beter verscheidene reserve-lichamen te hebben dan maar één of geen.

Nu zou men verwachten dat steen een duurzamer medium zou zijn voor het bewaard blijven van deze reserve-lichamen. Waarom hebben de grafeigenaars zich dan toch beelden van een meer kwetsbaar materiaal als hout aangeschaft? Deze vraag kan worden beantwoord door te kijken naar wat de oude Egyptenaren in het leven na de dood wilden bereiken. De afbeeldingen op grafwanden uit alle perioden van de Egyptische geschiedenis laten de grafeigenaar zien bij het uitvoeren van twee hoofdtaken: in de ene is hij een passieve deelnemer die offers ontvangt of toezicht houdt op het werk van zijn ondergeschikten op het veld of elders, in de andere speelt hij een meer actieve rol, hij staat niet slechts, maar hij loopt, hij jaagt, hij vist, etcetera. De makers van de beelden hadden tot taak deze twee aspecten duidelijk weer te geven. Hout is van nature beter geschikt voor naturalistische, levensechte effecten en werd dus bij voorkeur gebruikt voor het uitbeelden van het actieve aspect, terwijl de harde, starre steen werd gereserveerd voor de passieve rol. In graven waarin stenen en houten beelden naast elkaar zijn aangetroffen bevinden zich onder de stenen beelden of beeldjes altijd een zittende figuur, terwijl de houdingen van de houten beelden meer actieve, staande en lopende figuren weergeven. Zittende houten beelden zijn gedurende heel het Oude Rijk uiterst zeldzaam en maken altijd deel uit van een groep waarin zich ook staande en lopende figuren bevinden of het zijn stukken waarvan de herkomst onbekend is en die waarschijnlijk oorspronkelijk een onderdeel van zo'n groep vormden.

Vormgeving

Houten beelden zijn in het algemeen gemaakt van inheemse houtsoorten, gewoonlijk acacia, sycomoor en tamarisk, maar in de meeste gevallen is het helaas onmogelijk gebleken een materiaal-analyse te maken. Tot de uitheemse houtsoorten die werden gebruikt behoren ebbehout en cederhout. De afmetingen van de houten beelden variëren aanzienlijk, van een paar centimeters hoog tot levensgroot. De beelden werden bij voorkeur uit één enkel stuk hout gemaakt, maar als dat niet mogelijk was werden verschillende delen aan elkaar bevestigd met behulp van deuvels en pennen, of werden ledematen met een pen-en-gatverbinding aan de romp vastgezet. Dergelijke verbindingen vindt men meestal bij de schouders, het voorste stuk van de voeten en soms bij de linker onderarm. De beelden werden vervolgens bedekt met een laag verf of met beschilderd pleisterwerk dat de verbindingen aan het oog onttrok, en soms werden ook nog linnen kledingstukken toegevoegd. Door middel van de beschildering werden ook tal van extra details toegevoegd, bijvoorbeeld halskragen, kettingen en gordel-

versieringen. Het feit dat de beschildering vaak afgesleten of geheel verdwenen is betekent dus dat bij een groot aantal beelden informatie over de oorspronkelijke versiering verloren is gegaan, en daarmee tevens vele potentiële dateringscriteria.

De kleuren van de beschildering komen over het algemeen overeen met het gangbare palet: rood, zwart, wit, geel, groen en blauw zijn de hoofdkleuren. De huidskleur van mannelijke figuren is meestal donkerrood, waarbij details als ogen en wenkbrauwen aangegeven zijn in zwart. Het oogwit en de nagels van vingers en tenen zijn wit, evenals het schort. Bij vrouwelijke figuren is de huidskleur gewoonlijk geel, maar in een enkel geval kan de kleur ook rood zijn. Details als de navel en het schaamhaar bij naakte figuren worden weergegeven in zwart. De kleding is wit, en bij beide geslachten zijn sierraden rood, blauw en groen.

Dateringscriteria

Bij het opstellen van een lijst van dateringscriteria is de eerste stap een chronologisch gerangschikte catalogus te maken van beelden die onafhankelijk, dat wil zeggen op grond van hun archeologische context, gedateerd kunnen worden. Deze groep heb ik Catalogus A genoemd; hij bestaat uit 127 beelden variërend in datering van de regering van Snofroe tot het eind van het Oude Rijk inclusief de periode na de dood van Pepi II, de 7de/8ste Dynastie van Baines en Malek. Deze catalogus heb ik gebruikt om een corresponderende chronologische lijst van karakteristieken op te stellen, d.w.z. een lijst van in het oog springende eigenschappen van elk afzonderlijk beeld, bijvoorbeeld pruik, kleding, arm- en beenhouding, sierraden, en details zoals scepters en staven, ingelegde ogen etc. Van elk van deze eigenschappen werd het opkomen en verdwijnen geregistreerd. Het is belangrijk nogmaals te benadrukken dat deze catalogus door de kwetsbare aard van het materiaal hout niet alomvattend voor de hele periode van het Oude Rijk kan zijn, maar ze is wel redelijk representatief. Het werd al snel duidelijk dat één enkele eigenschap van een beeld niet voldoende was om het te dateren; daarvoor is er te veel individuele variatie tussen de beelden, en het verlorengaan van de beschildering maakt in veel gevallen de identificatie van een primaire karakteristiek, zoals bijvoorbeeld een kledingstuk, zeer moeilijk zo niet onmogelijk. Gelukkig bleek het echter wél mogelijk verschillende criteria met elkaar te combineren en zo een veel betrouwbaarder dateringssysteem te ontwikkelen. De criteria waarom het gaat zijn pruiken, kleding en de houding van de armen (Fig. 1). Toen de chronologische lijst A eenmaal was vastgesteld, konden de karakteristieke eigen-

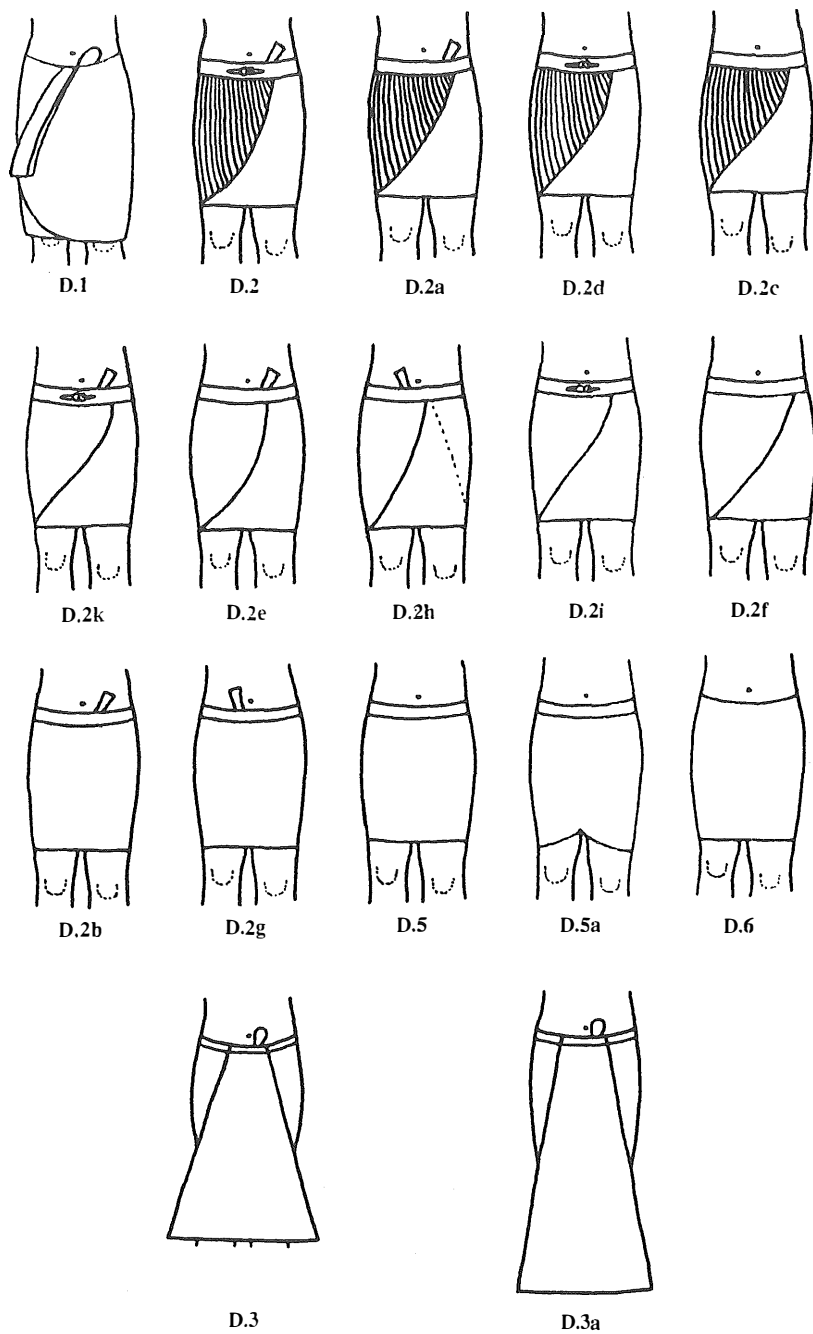

Fig. 1 — Stijlkenmerken in mannenkleding

schappen die erin voorkomen worden gebruikt voor de datering van een tweede groep beelden, die van Catalogus B, bestaande uit beelden die niet door externe criteria of op een andere wijze gedateerd konden worden. Door de eigenschappen van deze beelden te vergelijken met die in Catalogus A kon aan deze beelden alsnog een datering gegeven worden. Als van een bepaald beeld alle drie genoemde criteria (pruik, kleding, armhouding) correspondeerden met die van beelden uit Catalogus A kon een datering binnen een regeringsperiode of zelfs een deel van een regeringsperiode worden vastgesteld met een hoge graad van waarschijnlijkheid. Als twee van deze drie criteria konden worden geïdentificeerd kon nog steeds een datering worden gegeven, zij het met een iets grotere mate van onzekerheid. Als slechts één van de drie criteria aanwezig was, kon alleen een vermoedelijke datering worden gegeven. Deze techniek stelde mij in staat een groep van nog eens 75 beelden te dateren en ook van deze een lijst in relatieve chronologische volgorde op te stellen. Tenslotte was er nog een derde groep beelden, Catalogus C, bestaande uit beelden die uit het Oude Rijk moeten stammen, maar waarvoor geen parallellen voorkwamen in Catalogus A. Op deze groep werd dezelfde techniek toegepast, maar nu met Catalogus B als uitgangspunt. Het resultaat is uiteraard veel minder betrouwbaar dan bij de vorige groepen, maar toch is het gelukt ook voor Catalogus C een relatieve chronologische ordening op te stellen.

Stijlveranderingen

Hoewel een vergelijking van houten met stenen beelden geen betrouwbare dateringscriteria oplevert, is het toch interessant te zien hoe verschillend de snelheid is waarmee veranderingen in stijl optreden binnen beide groepen – over het algemeen tonen houten beelden een grotere verscheidenheid en veranderen vaker dan stenen beelden. Een andere bron van informatie vormen twee-dimensionele afbeeldingen op grafwanden, zowel van de grafeigenaar zelf als van zijn houten en stenen beelden. De laatste categorie afbeeldingen is uitgebreid behandeld door Marianne Eaton-Krauss, *The Representations of Statuary in Private Tombs of the Old Kingdom* (Wiesbaden 1984) en met behulp van haar boek is het mogelijk gebleken reële houten beelden te vergelijken met afbeeldingen van houten beelden in grafscènes. Toch is ook hierbij voorzichtigheid geboden, want deze afbeeldingen blijken eerder van de ‘levende’ grafeigenaar uit te gaan dan van zijn grafbeelden. Bovendien werden deze scènes gemaakt door andere kunstenaars dan degenen die de beelden maakten. De kunstenaars die de reliëfs maakten produceerden zowel de afbeeldingen van de grafeigenaar als die

van zijn grafbeelden en maakten daarbij gebruik van dezelfde conventies. Het bewijsmateriaal van de houten beelden zelf wijst er echter op dat de makers ervan uitgingen van andere conventies. Twee-dimensionele afbeeldingen van houten grafbeelden maakten dan ook een andere stilistische ontwikkeling door dan de houten beelden zelf en dat geldt ook voor stenen beelden. Bepaalde kenmerken verschijnen op verschillende tijdstippen in elk medium, en verdwijnen ook weer op verschillende tijden. Een voorbeeld hiervan is de halflange schort met naar voren stekend voorstuk; dit type kledingstuk verschijnt in twee-dimensionale afbeeldingen van houten beelden tijdens de regering van Oenas en verdwijnt tijdens die van Pepi I, terwijl reële houten beelden van dit type voorkomen van de regering van Teti tot aan het eind van het Oude Rijk (Fig. 2).

Meerdere grafbeelden

Het voorkomen van meerdere grafbeelden voor één persoon moet waarschijnlijk in verband gebracht worden met de verschillende ambten die de eigenaar tijdens zijn leven bekleedde, of misschien met verschillende leeftijdsfasen van de eigenaar. Bij rijkere begrafenissen hebben de beelden inscripties op de voetstukken en deze noemen vaak afzonderlijke titels, hoewel het op dit moment niet mogelijk is bepaalde titels met bepaalde kledingstukken in verband te brengen. De verscheidenheid die door beeldengroepen uit één en hetzelfde graf wordt ten toon gespreid, geeft ook aan dat de beelden niet bedoeld waren als reële portretten van de grafeigenaar. De gelaatstrekken zijn in het algemeen niet karakteristiek genoeg om te kunnen zeggen dat twee beelden van dezelfde persoon zijn omdat ze op elkaar lijken. Onderzoek van beeldengroepen afkomstig uit één en hetzelfde graf toont aan dat sommige beelden binnen zo'n groep weliswaar oppervlakkig gezien op elkaar kunnen lijken, maar dat andere dat juist helemaal niet doen, en zelfs meer kunnen lijken op een beeld uit een ander graf uit dezelfde periode dan op de andere beelden uit de groep zelf. Op zichzelf is dit bemoedigend, want het doet vermoeden dat er stylistische trends waren, maar tegelijk is het ook ontmoedigend omdat het de vraag oproept of alle beelden uit een bepaald graf ook echt toebehoren aan de man die het graf liet uitrusten. Dit dilemma wordt fraai geïllustreerd door een groep beelden in het corpus, opgegraven door De Morgan in Dahshoeir in 1894-95. De publicatie impliceert dat een bepaalde groep houten beelden helemaal uit hetzelfde graf afkomstig was, nl. uit graf nr. 24, dat wordt toegeschreven aan een zekere Sanchwati. De lezing van diens naam is echter gebaseerd op een verkeerde interpretatie van de veel voorkomende titel

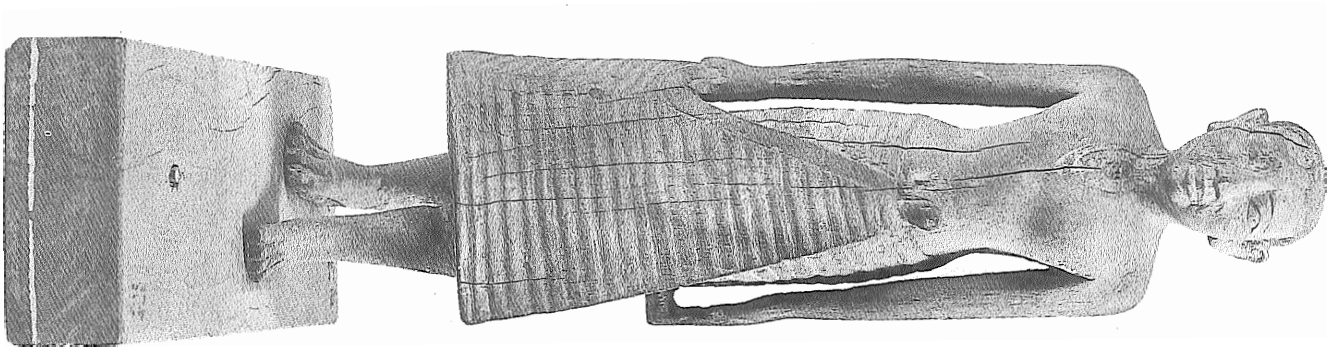

Fig. 2 — Grafbeeldje van een man, hout met resten van beschildering.
Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv. AH 114 (foto RMO).

smr w'ty; een andere inscriptie geeft de naam van de grafeigenaar als Sjepy. Op één van de beelden uit dit graf komen sporen van een inscriptie voor waarin duidelijke resten van een cartouche zichtbaar zijn. Andere graven in de nabijheid kunnen worden toegeschreven aan personen wier namen met die van Snofroe zijn samengesteld en het is dus niet onmogelijk dat dat ook met de eigenaar van dit beeld het geval is. De conclusie is dan ook onvermijdelijk dat beelden uit verschillende graven op een bepaald moment bijeengebracht zijn in één graf, en dit kan zelfs meerdere malen gebeurd zijn tijdens de laatste vierduizend jaar.

Het meegeven van grote aantallen beelden in één graf is vooral karakteristiek voor de regeringen van Oenas en Pepi II. Beelden uit vroegere regeringen kunnen echter vrij gemakkelijk worden onderscheiden van die uit latere. De kwantiteit neemt drastisch toe, terwijl tegelijk de kwaliteit en de afmetingen verminderen; sommige voorbeelden uit het late Oude Rijk kunnen zelfs primitief worden genoemd. De voetstukken hebben heel vaak geen inscripties, en sommige beeldjes waren waarschijnlijk niet eens voorzien van een beschildering, al of niet op pleisterwerk. Dit wijst erop dat houten beeldjes in deze periode beschikbaar waren voor grotere groepen mensen en misschien zelfs in massa-productie gemaakt werden. Helaas zijn er niet genoeg intacte groepen uit de zelfde streek of tijd bewaard gebleven om ze aan individuele werkplaatsen of ateliers te kunnen toeschrijven.

Distributie

De locatie van de beelden binnen het graf moet een belangrijke overweging geweest zijn, maar helaas laten de toevallige vondstomstandigheden op dit punt weinig conclusies toe. Er zijn maar zo weinig onverstoorde graven uit deze periode gevonden dat alleen enkele zeer algemene opmerkingen kunnen worden gemaakt over dit aspect van de beelden. Gedurende het vroege Oude Rijk werden beelden aanvankelijk in de cultuscapellen geplaatst, en vervolgens in serdabs, speciaal geconstrueerde, gesloten kamers in de nabijheid van de hoofd-offerruimte. In de loop van de tijd beginnen ze te verschijnen in de hoofd-offerruimte zelf en tegen het eind van het Oude Rijk worden ze zelfs in de grafkamer zelf geplaatst. Dit zijn de grote lijnen van deze ontwikkeling, maar tijdens het hele Oude Rijk worden beelden incidenteel aangetroffen in elk van de genoemde locaties. Het merendeel van de beelden in het corpus werd trouwens opgegraven zonder dat een nauwkeurig verslag werd gemaakt van hun locatie in het graf, en bij veel beelden die afkomstig zijn uit de handel is de oorspronkelijke vindplaats onbekend.

De geografische distributie van de beelden kan ook als een ruwe indicatie voor de datering gebruikt worden. De vroegste bewaard gebleven beelden komen over het algemeen uit Saqqâra; van de beelden gedateerd vóór de regering van Pepi I komen er in feite maar één of twee uit andere vindplaatsen, inclusief Gîza. Junker vond in Gîza veel fragmenten van houten beelden, maar die zijn allemaal afkomstig uit mastabas uit de late 5e of uit de 6e dynastie die gebouwd werden in de ruimten die nog vrij waren tussen de oudere mastabas en niet uit die oudere mastabas, van de 4e dynastie, zelf. Er is wel geopperd dat het verlorengaan van de meeste houten beelden in Gîza zou komen vanwege de vraatzucht van de witte mieren in het betreffende gebied. Maar waren de witte mieren in Gîza werkelijk vraatzuchtiger dan hun soortgenoten in Saqqâra? En werden ze in de late 5e dynastie plotseling minder vraatzuchtig? Tijdens de regering van Pepi II en daarna wordt de distributie van houten beelden veel groter.

Beelden van vrouwen

De ontwikkeling van houten beelden van vrouwen verloopt enigszins verschillend van die van mannen. Om te beginnen zijn er veel minder vrouwelijke beelden, en ook zijn deze veel minder gevarieerd wat betreft kleding en houding, waardoor het veel moeilijker is een typologie op te stellen. Een paar algemene opmerkingen kunnen echter wel gemaakt worden. Tijdens de eerste helft van het Oude Rijk worden grafinsboedels voorzien van slechts één of twee beelden van de mannelijke grafeigenaar en één beeld van zijn vrouw. Zij gaat altijd gekleed in een lang nauwsluitend gewaad en wordt in een staande positie, met gesloten benen afgebeeld. De enige waarneembare variatie is in de stijl van de pruik. Tijdens de regering van Oenas, wanneer meerdere beelden in het graf worden meegegeven, vindt men naast de beelden van de grafeigenaar soms wel drie beelden van diens echtgenote. Deze beelden tonen de vrouw met verschillende kleding en haardracht, maar ze wordt nooit naakt afgebeeld. Na de regering van Oenas verdwijnen vrouwelijke beelden tijdelijk geheel van het toneel. Dit kan worden toegeschreven aan het toeval, maar zou misschien ook sociaal-historische oorzaken hebben. Pas in de regering van Merenre en Pepi II keren houten beelden van vrouwen terug. Zij dragen dan nog steeds de nauwsluitende jurk, maar voor het eerst vinden we nu ook beelden van vrouwen die naakt zijn en beelden met de linkervoet naar voren geplaatst. Een andere nieuwe ontwikkeling is de verschijning van houten beelden voor een vrouwelijke grafeigenaar. Tot dusver is mij maar één zo'n geval bekend, een graf dat uit het eind van het Oude Rijk stamt. Het bevatte 17

houten beelden, waarvan 8 vrouwelijke en 9 mannelijke. Het is interessant op te merken dat ook al was de eigenaar van het graf een vrouw, er toch meer mannelijke dan vrouwelijke beelden werden meegegeven.

Tenslotte nog kort iets over houten dubbelbeelden. Er zijn twee bekend uit het Oude Rijk, een van een man met zijn vrouw, nu in het Louvre, Parijs, en een van een zittende schrijver (in Cairo) met alleen de voeten van een veel kleiner beeldje naast zich op het voetstuk. Jammer genoeg weten wij niet of dit tweede beeldje mannelijk of vrouwelijk was.

JULIA HARVEY is een engelse egyptologe die in Nederland woont sinds 1988. Zij promoveerde in 1994 aan University College London op een proefschrift getiteld *A Typological Study of Egyptian Wooden Statues of the Old Kingdom*. Sinds kort doceert zij egyptologie aan de Seniorenacademie Friesland in Leeuwarden.

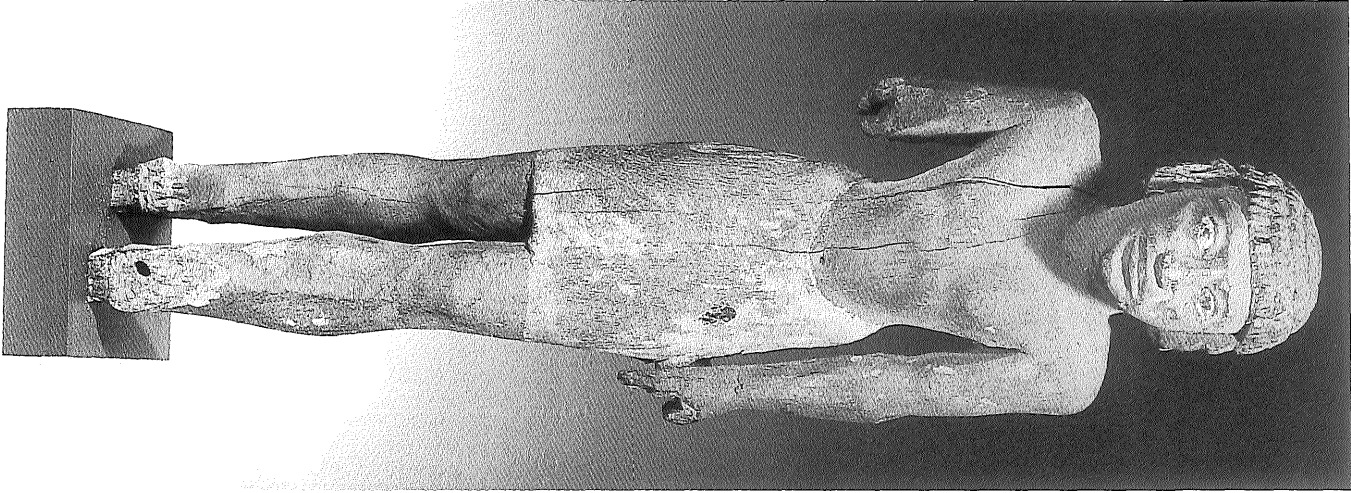

Fig. 3 — Grafbeeldje van een man, hout met resten van beschildering.
Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv. AH 91 (foto RMO).

DERTIG JAAR OPGRAVINGEN OP TEL DAN, ISRAËL

Deel 1

C.H.J. DE GEUS

Na twee eerdere, kortere, publikaties in *Phoenix* (De Geus 1976, 1995) wil ik nu uitgebreider verslag doen van deze uiterst belangrijke opgraving. De opgraving op Tel Dan (Fig. 1), in het uiterste noorden van het moderne Israël, werd gestart in 1966 omdat militairen bij het graven van loopgraven over deze, toen op de grens liggende heuvel, alsmaar op scherven en muurresten stootten. Zij werd officieel afgesloten in 1994, maar omdat bij restauratie-werkzaamheden nog steeds belangrijke vondsten gedaan werden (De Geus 1995) wordt in de praktijk nog iedere zomer gewerkt op Tel Dan. De opgravingen stonden vanaf het begin o.l.v. dr. Abraham Biran (* 1909 in Rosh Pinna), die tot 1974 directeur was van de Israëliëse

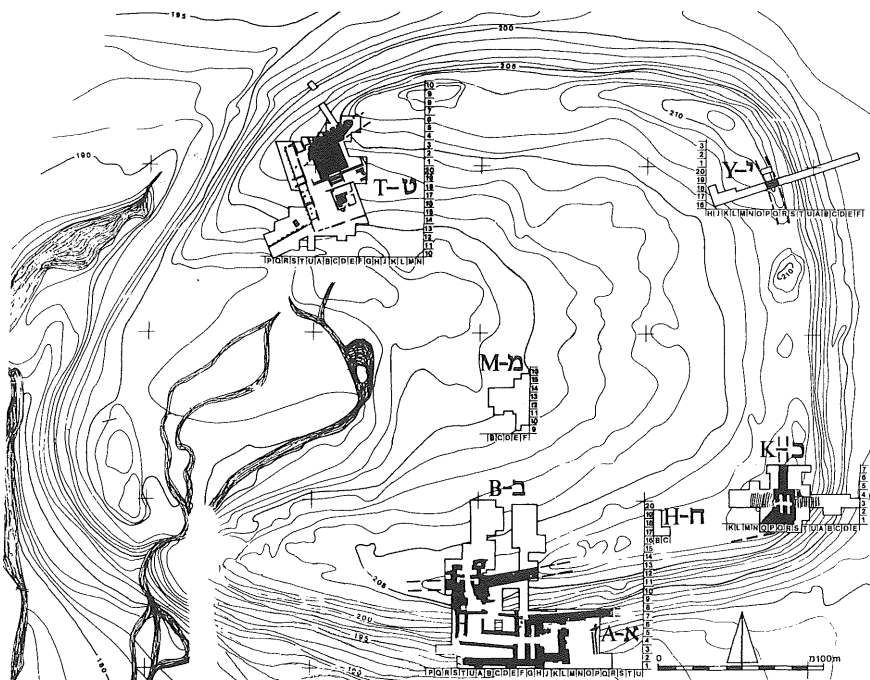

Fig. 1 — Kaartje Tel Dan met de opgravingsvelden.

Oudheidkundige Dienst. Tot op dit moment is hij de bezielende leider van het project. Niettegenstaande de lange duur van de opgravingen, bleven publikaties lange tijd beperkt tot de incidentele publikatie van belangrijke vondsten en van korte kroniek-achtige overzichten. In een aantal publikaties over de archeologie van Israël uit de 70er en 80er jaren ontbreekt iedere vermelding van Tel Dan (V. Fritz 1993, noemt het heiligdom van Dan niet in een lezing over heiligdommen in Israël). Pas de allerlaatste jaren gaat Dan echt een rol spelen bij de discussies over het Noordelijk Rijk, Israël. Tot dan bepalen Megiddo, Hazor en Samaria het beeld. Nu een populaire monografie verscheen (Biran 1994a) en het eerste deel van de eindverslagen op tafel ligt (Biran 1996) verandert deze situatie zeer snel. Niet in 't minst natuurlijk omdat op Tel Dan de belangrijkste tekst-vondst van de laatste jaren in Israël gedaan is (De Geus 1995).

Uit de vele belangrijke vondsten en gegevens die deze zeer langdurige opgraving opgeleverd heeft, springen twee aspecten onmiddellijk naar voren. Ten eerste: de stedenbouw in de Midden Bronstijd. Deze bleek op Tel Dan zeer goed te bestuderen en dat heeft veel verrassende en vernieuwende inzichten opgeleverd. Ten tweede: de vondst van een groot koninklijk cultisch centrum uit de Noordisraëlitische koningstijd. Daarbij werd tegelijk duidelijk dat de heiligheid van die plek zeker terugging tot in de Midden Bronstijd en na de val van het Noordrijk in 722 v.o.j. gecontinueerd werd tot in de Romeinse tijd.

Identificatie

De gelijkstelling van het Arabische *tell el-qadi* met het bijbelse Dan gaat, samen met tientallen andere dergelijke identificaties, terug op Edw. Robinson (1838, De Geus 1997²). Zij berust op de taalkundige gelijkstelling van de woorden „*qadi*” en „*dan*” die beide „rechter” betekenen. Hoewel naamsgelijkheid niet bewijst dat het om dezelfde plaats gaat, werd toch in 1955 de Hebreeuwse naam *Tel Dan* van deze heuvel officieel vastgelegd.

Dat het inderdaad om dezelfde plaats ging leek tot 1976 bevestigd te worden door de vondst van enige zegels en scherven met eigennamen die samengesteld waren met de Noordisraëlitische Hebreeuwse vorm van de Godsnaam in persoonsnamen: *jau* of *jo* (bijv. *Zecharjo*; vgl. *Jojakim/Jehojakim*). Dit maakt het waarschijnlijk dat we in ieder geval met een Israëlitische stad te maken hebben.

In 1976 werd ongeveer 17 meter ten zuiden van het grote altaar van het cultische centrum, vlak onder een vloer uit de Romeinse tijd, een kleine

stenen plaat gevonden uit de Hellenistische periode¹. Het betreft hier een votiefplaquette van 25.6 cm breed, 18.2 cm hoog en 3.2 cm dik. Op de plaquette staan drie regels in het Grieks en één in het Aramees.

De Griekse tekst luidt in vertaling:

„Aan de god
die is bij de Daniëten (plur.! *en Danois*)
Zoilos heeft beloofd”

De onderste, Aramese, regel is nogal beschadigd, maar wordt als volgt gereconstrueerd:

[*bdn*] *ndr zyls l'l[h']*
„In Dan heeft Zilas een gelofte afgelegd aan de god”

Helaas is van de naam „Dan” alleen een stukje van de *nun* zichtbaar. In feite is dus in beide versies de naam „Dan” ietwat problematisch. De naam van de god in Dan wordt ook niet genoemd en dat is zeker in een Griekse context ongebruikelijk. Maar het doet onmiddellijk denken aan Amos 8: 14 „Zowaar Uw god leeft, o Dan!”. De schenker zal waarschijnlijk een niet-Griekse god op het oog gehad hebben en gezien de periode waarin hij zijn gelofte deed (2e/1e eeuw v.o.j.) moeten we dan in de eerste plaats denken aan een lokale vorm van de god Pan. Aan deze god was vlak in de buurt een ander heiligdom gewijd: Banias.

Dat *tell el-qadi* de stad bevat die in de Israëlitische tijd Dan heette wordt door weinigen nog betwijfeld. De bijbel deelt ons echter ook mee dat de stad vóór de komst van de Israëlieten „Laïs” (= leeuw) heette. In Jozua wordt zij „Leshem” genoemd (19: 47-48). De naam Laïs is uit oude teksten bekend. Zo komt in de 2e, Brusselse, serie van de Egyptische Vervloekingsteksten (E59) uit de achttiende eeuw een „Horon-Ab, koning van Laïs” voor. Uit ongeveer dezelfde tijd stamt een tekst over de handel in tin uit Mari. Daarin is sprake van een koning van Laïs die *Ewri-Talma* of *Waritaldu* heet. Dit lijkt eerder een Hurrietische naam (Dossin 1970, tekst A 1270; Malamat, 1989 p.57-58). Deze gelijkstelling van Laïs en *Layashu* uit de Mari-tekst gaat alleen op wanneer we aannemen dat er twee *Layashu*'s waren. Eén ligt nl. in de buurt van Aleppo.

¹ In mijn artikel uit 1995 vermeldde ik ten onrechte dat de plaat in het veld gevonden was, op enige afstand van de tell. Dit berustte op een verwisseling met de vondst van een beeld van Aphrodite, eveneens uit de Hellenistische tijd.

De tell

Tel² Dan is een heuvel die de resten van eeuwenlange bewoning bevat. Hij ligt aan een bergbeek die één van de drie stroompjes is die even ten zuiden van de tell samen de Jordaan gaan vormen. Verder ligt hij in een vruchtbaar gebied aan de voet van de Hermon. De woonheuvel zelf is ongeveer 20 ha groot en 20 m hoog en heeft de vorm van een krater: de rand is hoger dan het middendeel. Na 28 opgravingscampagnes is uiteindelijk ongeveer 5% opgegraven en op slechts 2 plaatsen werd tot dusver de maagdelijke ondergrond bereikt. Ook bleek dat bewoningsresten aanwezig waren in de velden naast de eigenlijke tell. Dit alles maakt Tel Dan tot één van de grotere tells in Israël.

Chronologie

Hieronder volgt een overzicht van de archeologische lagen (*strata*), de cultuurperiodes die zij representeren en de globale dateringen, zoals dat voorkomt in deel I van de eindpublikatie:

<i>Laag</i>	<i>Periode</i>	<i>Globale Datering</i>
XVI	Ceramisch Neolithicum	5e mill.v.o.j.
XV	Vroeg Brons II	30e-27e eeuw
XIV	Vroeg Brons III	27e-23e eeuw
XIII	Midden Brons I	23e-20e eeuw
XII	Midden Brons IIA	20e-19e eeuw
XI	Midden Brons IIA-B	19e-18e eeuw
X	Midden Brons IIB	18e-17e eeuw
IX	Midden Brons IIC	17e-16e eeuw
VIII	Laat Brons I	16e-15e eeuw
VII	Laat Brons II	15e-13e eeuw
VI	IJzer I	12e eeuw
V	IJzer I	12e-11e eeuw
IVB	IJzer I en IIA	11e-10e eeuw
IVA	IJzer IIA	10e-9e eeuw
III	IJzer IIB	9e-8e eeuw
II	IJzer IIB	8e eeuw
I	IJzer IIC	8e-6e eeuw
	Perzisch	6e-4e eeuw
	Hellenistisch	4e-1e eeuw
	Romeins	1e eeuw vóór - 4e eeuw ná.

² Het Arabische woord *tell* is in de archeologie gebruikelijk ter aanduiding van een oude woonheuvel. Het woord leeft o.a. voort in veel plaatsnamen. De Hebreeuwse spelling is *tel*. Wordt het woord in technische zin gebruikt dan bezigen we de Arabische spelling.

De oudste perioden

Op slechts twee plaatsen is dus gegraven tot op de maagdelijke rots, in „B” en „T”. Op beide plaatsen werden helemaal onderin scherven en muurresten uit het ceramisch Neolithicum gevonden. Dat moet dus een grote nederzetting geweest zijn. De daarop volgende cultuurperiode is pas VB II. Dat betekent dat het Chalcolithicum en Vroeg Brons I ontbreken. Omdat we het Chalcolithicum vooral vinden in steppe-achtige en halfdroge gebieden is het ontbreken op Tel Dan niet zo verwonderlijk. De Vroege Bronstijd is vanaf de tweede fase sterk vertegenwoordigd. Overal werden scherven uit VB II aangetroffen ook buiten het gebied van de huidige tell, zodat men vermoedt dat de VB-stad groter was dan de 20 ha van de huidige tell. Bovendien werden steeds resten van woningen gevonden, zodat we de indruk krijgen van uitgebreide, aaneengesloten bebouwing. De overwegende aardewerksoort is de „metaal-waar”: scherven die metaalachtig „rinkelen”.

In deze Vroege Bronstijdcultuur ontstond de Mediterrane cultuur zoals die in feite tot op vandaag bestaat. Een cultuur die gebaseerd is op landbouw in de gebieden met minimaal 300 mm neerslag. Veel steden ontstonden in deze periode en de meeste van hen waren aan handelsroutes gelegen, die tientallen eeuwen in gebruik zouden blijven. Tel Dan was kennelijk het belangrijkste centrum van het gebied ten noorden van het Hulehmeer, zoals Hazor dat was ten zuiden van dat meer.

Dat Tel Dan in de Vroege Bronstijd ook een belangrijk administratief centrum was, concludeert men uit de vele zegelfafdrukken die gevonden werden, zowel van rol- als van stempelzegels. De zegels vertonen duidelijk Mesopotamische beïnvloeding. De meest voorkomende voorstellingen zijn:

- a) zuiver geometrische versieringen,
- b) dierenprocessies, vaak in een afwisseling van roofdier — prooidier — roofdier (op rolzegels),
- c) menselijke figuren in combinatie met een schematisch weergegeven gebouw (tempel?).

Typerende vondsten voor de VB zijn miniatuur dierenfiguurtjes van gebakken klei en kleine bedjes. Ze werden ook weer in Tel Dan aangetroffen maar de interpretatie blijft problematisch. Opvallend was de vondst van een – verbrand – bewerkt benen heft van een zwaard. In de laatste fase van de VB loopt ook in het noorden het aantal kleinere VB-nederzettingen terug ten gunste van enkele grotere. Ook Tel Dan profiteerde van deze ontwikkeling. In die periode verschijnt het bekende Khirbet Kerak-aardewerk,

dat kenmerkend is voor het einde van de VB. Overigens werd in Dan veel minder van dit aardewerk gevonden dan men verwacht zou hebben.

Op enkele plaatsen werden in VB-lagen sporen van verwoestingen gevonden. Dit is vooral het geval aan het einde van de VB, maar valt ook al eerder te constateren. De VB was dus allerminst een rustige tijd. Het einde van de VB-stad valt ergens vóór de 23ste eeuw. In de gehele Levant zien we dan een crisis in de urbanisatie. Over de aard en oorzaak van deze crisis wordt nog steeds heftig gediscussieerd. Tel Dan wordt niet onmiddellijk weer bewoond en de VB wordt dus afgegrensd door twee perioden waarin de tell braak lag.

Midden Brons IIA

De periode van dit hiaat — de MB I — was een overgangstijd waarin de meeste steden in Palestina verdwenen of tot kleine dorpen gereduceerd werden. Het merendeel van de bevolking leidde toen waarschijnlijk een nomadenbestaan. Scherven uit deze periode werden op verschillende plaatsen in Tel Dan aangetroffen, maar geen architectonische resten of graven. Rond 2100 v.o.j. herstelt de bewoning op de tell zich, waarschijnlijk vanwege de ruime aanwezigheid van water en de nabijheid van handelsroutes. Misschien ook vanwege de continuïteit bij de verering van bepaalde heilige plaatsen. In het algemeen zien we dat in de MB nieuwe bewoning optreedt op dezelfde plaatsen als in de VB. Zo ook te Dan. In de MB IIA treffen we op Tel Dan een machtige en bloeiende stad aan. Waar mogelijk werden nog aanwezige resten van de oude VB stadsmuren gebruikt als fundament voor een nieuw verdedigingssysteem. De nieuwe verdedigingswerken van de MB II worden gekenmerkt door aarden omwallingen, de zogenaamde *enclosures*. Kempinski toont aan hoe de eerste nieuwe MB IIA steden in de 20ste eeuw verschijnen in de kuststrook. De ontwikkeling daarbij is duidelijk van noord naar zuid (in: Ben-Tor 1992, p.166). In de eerste fases werden soms omwallingen opgeworpen die zich uiteindelijk niet tot een stad ontwikkelden. Pas een eeuw later (19e eeuw) komen de omwallingen ook in het binnenland voor. De herkomst van deze stedenbouw is ongetwijfeld Syrië.

In Tel Dan, onder de latere gigantische verdedigingswerken, werden acht graven aangetroffen. Deze in de MB opkomende gewoonte om – althans enige – doden te begraven *in* de stad, bijvoorbeeld onder binnenplaatsen of zelfs onder de vloeren van huizen, staat bekend als *intramurale* bijzetting en vormt een totaal nieuw element in de cultuurgeschiedenis van Palestina. De oorsprongen van dit gebruik liggen duidelijk in Mesopotamië

en Noord-Syrië. Contacten met deze gebieden blijken ook uit het aardewerk. Hiernaast zijn er elementen die juist continuïteit met de VB laten zien.

Graven uit deze periode zijn bijvoorbeeld nr. 23 uit „A”, een simpel kistgraf van ruwe steenblokken ingegraven in VB-lagen. Graf 23 bevatte één bijzetting: een jonge man met opgetrokken knieën, gezicht naar het oosten. Bijgaven: 1 aardewerken kom.

Een rijkere inhoud had graf 1025 uit „Y”. Hierin waren mogelijk vier personen bijgezet, met een 30 stuks aardewerk, een bronzen dolk en een bronzen schaal. Het graf werd binnen de oude VB-muur uitgegraven. Mogelijk stootte men per ongeluk op deze muur die meteen gebruikt werd als achterwand voor de grafkamer. Graf 1025 toont waarschijnlijk een jongere en meer complexe situatie en wijst naar een meer complexe samenleving dan het simpele graf 23. Graf 1025 kwam naderhand onder de enorme wallen van de volgende periode (*stratum XI*) te liggen en stamt dus uit een eerdere periode. In 1972 werd in een stenen constructie — rest van een oude VB-muur? — een depotvondst gedaan die bronzen wapenen bevatte, een godenfiguurtje van zilverblik en veel kralen (Ilan 1992). De hele collectie hoort thuis in MB IIA.

De omwalling van Tel Dan

De 19e en 18e eeuw v.o.j. laat in heel Palestina een geweldige bouwactiviteit zien: de ene stad na de andere gaat over op het opwerpen van nieuwe reusachtige aarden omwallingen (een soort gigantische dijken), waar soms de eigenlijke stadsmuren nog eens bovenop gebouwd werden. De hoogte van de wallen om Jericho wordt geschat op 30 m. Bij Hazor bleven ze tot 15 m hoogte bewaard. Daar is de wal aan de voet 90 m breed.

Op Tel Dan gaat het om een massieve stenen kern van 6 m breed, met aan beide zijden daar tegen opgeworpen een aarden helling van 30 m breedte aan de voet. In totaal dus een breedte van 66 m. De helling had een hoek van 38°. De hoogte van het geheel was zeker 15 m. Op enkele plaatsen werden in het hoogste deel dat bewaard bleef paalgaten gevonden. Daarom neemt men aan dat bovenop de wal nog een houten palissade stond.

Deze nieuwe verdedigingswerken zijn zó opvallend dat ze behoren tot de meest bediscussieerde problemen uit de Palestijnse archeologie. Daarbij spelen drie vragen:

- a. Hoe werd het systeem van de reusachtige omwallingen geconstrueerd?
Met andere woorden „wat deden ze precies?”

- b. Hoe hebben ze dit voor elkaar gekregen?
- c. Wat was het doel van deze enorme inspanningen?

In deze discussies neemt Tel Dan tegenwoordig een centrale plaats in omdat alleen dáár op verschillende plekken de wallen doorgraven zijn, nl. in „B”, „K”, „T” en „Y”. En op elke plek bleek de situatie weer iets verschillend te zijn. Maar zeker is dat het voor de koning en de bewoners van Dan een zaak van groot belang geweest moet zijn om hun stad te voorzien van een verdedigingssysteem met zulke enorme omwallingen. Hierbij dienen we ons te realiseren dat de omtrek van de tell gemeten is aan de buitenvoet van de omwalling. Trekken we de wallen ervan af, dan wordt de ruimte die geschikt is voor de eigenlijke bewoning 40% kleiner: er resteert dan een oppervlakte binnen de wallen van ca. 12 ha! Het is te danken aan het werk van E. Pennels, dat er voor het eerst met een technisch en geschoold oog gekeken is naar deze omwallingen, zodat vraag a. nu beantwoord kan worden, zeker voor wat Dan betreft (Pennels 1983) (Fig. 2).

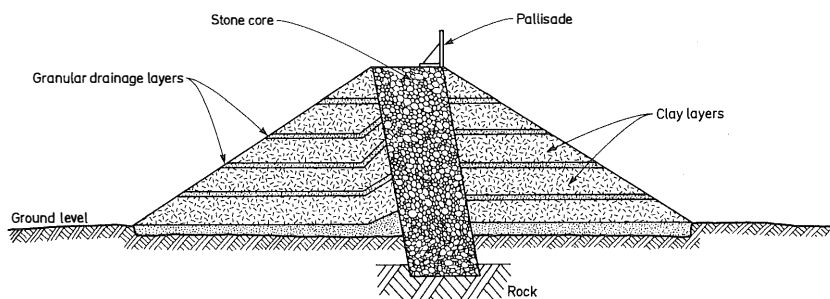

Fig. 2 — Schematische doorsnede door de Bronstijdwallen, door E. Pennels.
Uit: BA 46, 58.

Ook voor het team van dr. Biran heeft de periode MB IIA prioriteit: deel I van het eindverslag is grotendeels aan deze periode gewijd en voor het in 1998 te verschijnen deel II zal dat ook het geval zijn. Goede stratigrafische registratie, gecombineerd met technische analyse zorgde voor een belangrijke stap voorwaarts bij de interpretatie van deze enorme „bouwwerken” uit de Midden Bronstijd.

De omwalling van Tel Dan is het best bekend uit „B”. Daar is de stenen kern goed zichtbaar in de opgravingsgleuf. Hij staat nog 10 m hoog over-

eind. De stenen kern helt naar binnen en zou omvallen wanneer hij onafhankelijk van de helling, als eerste gebouwd zou zijn. Het geheel is echter bijzonder professioneel, laag voor laag tegelijkertijd opgebouwd. In het profiel van de binnen- en buitenhellingen zijn de lagen ook goed herkenbaar. Ze bestaan uit afwisselend lagen van aarde en van kleingeslagen kalksteen. Dit steenslag dient als drainagelagen. Nadat de hele wal klaar was, werd zij aan de buitenzijde nog voorzien van een pleisterlaag die door „tongen” in het dijklichaam verankerd werd. Dit is het beroemde „glacis” van de Midden Bronstijd. Het lijkt erop dat men de nieuwe wallen zo ver mogelijk naar buiten zette om binnen de wallen een zo groot mogelijke ruimte te creëren. De hellende kern was nodig om de tegendruk van de binnenhelling op te vangen, maar ook de druk van de reeds bestaande tell met alle VB-lagen. De stad binnen de wallen lag dus op een veel hoger niveau dan het maaiveld erbuiten. En dat was precies de bedoeling. Vergelijkbare drukproblemen zorgden ervoor dat bij andere steden juist de voet van de buitenhellingen verstevigd moest worden d.m.v. zogenaamde cyclopische muren van enorme steenblokken. De aarde voor de hellingen en de opvullingen binnen de wallen werd overal vandaan gehaald: hij zit vol met VB scherven. Diezelfde cyclopische muren werden ook wel gebruikt om een vergroot terras te creëren, wanneer de oppervlakte binnen de wallen te klein dreigde te worden voor alle prestigieuze gebouwen.

De techniek om de buitenhelling te bepleisteren was al in de VB bekend, hij dient om de helling te beschermen tegen erosie.

Op de wal stond dus in „Y” waarschijnlijk een houten palissade, in „T” werden op de wal de eerste lagen van een muur uit kleitichels aangetroffen.

I. Finkelstein (1992) heeft berekend dat bij een grote stad als Hazor 1.000.000 m³ grond en stenen verzet is voor de bouw van de MB IIA omwalling. Biran schat dat voor Dan ongeveer dezelfde hoeveelheid nodig was. Finkelstein leidde zelf een opgraving van het oude Silo, een veel kleinere plaats in het centrale heuvelland van Ephraïm, ten noorden van Jeruzalem. Silo was in de MB een klein stadje met een belangrijk heiligdom. Finkelstein schat het aantal inwoners op 350.

Toch deed zo'n klein stadje ook mee. Het bouwde een geweldig omwallingssysteem en een verhoogd terras binnen die wallen. In het geval van Silo vroeg dat „slechts” 45.000 m³ voor de binnen- en buitenhellingen. Finkelstein redeneert verder: wanneer de volwassen mannen, zeg: 20% van 350 = 70, er iedere winter 3 maanden aan werkten, dan zouden ze 200 jaar nodig gehad hebben om het werk te voltooien. Maar we weten dat het

werk veel eerder klaar was. En dat wijst erop dat Silo een machtscentrum was van waaruit mannen uit de omgeving gedwongen konden worden om mee te werken. Met 3000 man was het werk in 5 jaar te doen. Men kan zich vervolgens afvragen: „wanneer mensen uit de omgeving gedwongen konden worden om hun arbeidskracht in te zetten voor bouwactiviteiten, waarom dan niet voor agrarische productie?” (Finkelstein). Wellicht hadden het „paleis” en/of de Tempel aanzienlijke domeinen die op deze wijze bewerkt werden en waarbij een aanzienlijk deel van de oogst werd opgeëist ter wille van de centrale administratie.

Hiermee zijn a. en b. tentatief beantwoord. Rest de vraag naar het waarom. Het hele systeem van de geweldige omwallingen werd voor het eerst beschreven in 1906 door sir Flinders Petrie voor *Tell el-Yehudiyeh* in de Nijldelta. Sindsdien zijn ze op vele plaatsen in Palestina en Syrië gevonden. Maar vaker in het noorden dan in het zuiden. Tot aan Charkemish, Qatna en Ebla. De aanvankelijke verklaring was een etnisch/politieke: het ging om de versterkingen van de Hyksos, een kleine overheersende etnische groep. De wallen zouden hun enorme kuddes schapen moeten beschermen. Twee decennia later wees W.F. Albright op de mogelijke militaire functie: het waren ontzaglijk grote legerkampen voor paarden en strijdwagens, die zelf nauwelijks met strijdwagens aan te vallen waren. Albright dacht ook aan een etnische groep: een arische strijdwagen-aristocratie. Deze gedachte is naderhand met kracht verder ontwikkeld door Y. Yadin (1963). Maar omdat Yadin zich goed realiseerde dat het voor-naamste strijdmiddel van de Midden Bronstijd — de strijdwagen — een wapen was voor snelle actie in het open veld, voegde hij aan Albrights ideeën de veronderstelling toe dat belegeraars in deze tijd ook al de beschikking hadden over stormrammen en dat de dijklichamen de nadering tot de eigenlijke muur onmogelijk moesten maken.

Tegenwoordig komt men steeds meer tot het inzicht dat de gigantische wallen met daar bovenop nog eens een muur of palissade ontegenzeggelijk een militaire functie hadden, maar dat ze dit vele malen overdrijven. Militair gezien waren de wallen nauwelijks nodig geweest. Daarom redeneert men nu langs twee wegen. Enerzijds architectonisch: het ging om de ceremoniële gebouwen die op de tell op een kunstmatig verhoogd plateau moesten verrijzen. Dat terras moest aan alle kanten gesteund worden en de gebouwen in de hoogte moesten van grote afstand zichtbaar zijn. Hierbij zijn de wallen die oorspronkelijk „middel” waren om zulke verhoogde plateaux te kunnen bouwen, steeds meer „doel” geworden. Van zo’n hoog oprijzende stad ging een geweldig propagandistisch effect uit. Finkelstein (1992) spreekt van „prestige-bouw” en vergelijkt het met de Middel-

eeuwse kathedralen. „De omwallingen zijn de ziggurats en de pyramiden van de Kanaänitische cultuur” (Ilan in: Levy 1995, p.316-317). Volgens Finkelstein is het woord „stad” voor deze bouwwerken misschien adequaat in de kuststreek, maar nauwelijks in het binnenland. Daar ging het om machtscentra waar hoogstens enkele honderden (Silo) tot enkele duizenden mensen woonden (Hazor, Dan).

Anderzijds wijst Bunimowitz op de psychologische factor (1992, p.228). Het bouwen van zulke centra verhoogde de onderlinge solidariteit en door identificatie met het eindproduct uiteindelijk acceptatie van de daarin gecentreerde macht.

Het spreekt vanzelf dat het opwerpen van zulke wallen veel technisch inzicht vergt. En het wekt dan ook geen verwondering dat nu, nu ook in Hazor weer recente opgravingen aan de gang zijn, steeds vaker het vermoeden geuit wordt dat in Dan en Hazor dezelfde bouwmeesters aan het werk waren.

De teruggevonden stadspoort

De bestudering van de wallen voerde uiteraard tot de vraag waar de toegang tot de stad gelegen heeft. Op grond van het verloop van de hoogtelijnen zocht men aanvankelijk een poort in „Y”. Daar zou de toegang het minst stijl geweest zijn. Maar er werd niets gevonden. In de jaren '78 en '79 werkte men stelselmatig met boringen om de 15 meter in de richting van „A”. En aan het slot van het 1979-seizoen stootte men inderdaad op een zware constructie van kleitichels op een plek waar de wallen een bocht leken te maken. Dit werd veld „K”. In 1980 werd alle energie in veld „K” gestoken en het resultaat was een volkomen gaaf bewaard poortcomplex bestaande uit twee flankerende torens van 5.15 m breed en daar tussenin een stadspoort van eveneens 5.15 m breed (Fig. 3). De poort is van boven gesloten door een fraaie boog van tichels. De hoogte is 3.10 m en de boog overspant 2.40 m. De poort bleek al in de Oudheid volledig te zijn dichtgezet met tichels. De poort was bereikbaar langs een trap van ca. 5 m breed die een hoogteverschil van 12 m. overbrugde. Merkwaardigerwijze verschilt de hoogte van de treden aanzienlijk: van 10 tot 17 cm. In 1981 en 1982 werd een opening in de poort gemaakt om hem van binnen te onderzoeken en werd ook begonnen met de achterzijde (stadszijde). Er bleken drie doorgangen te zijn, ieder afgedekt door een fraaie boogconstructie. Binnenin het poortcomplex waren resten van witte pleister bewaard gebleven. Ook de façade aan de stadszijde bleek gaaf bewaard te zijn. Alleen de treden van de trap die zich aan de binnenzijde voortzette, bleken veel hoger te

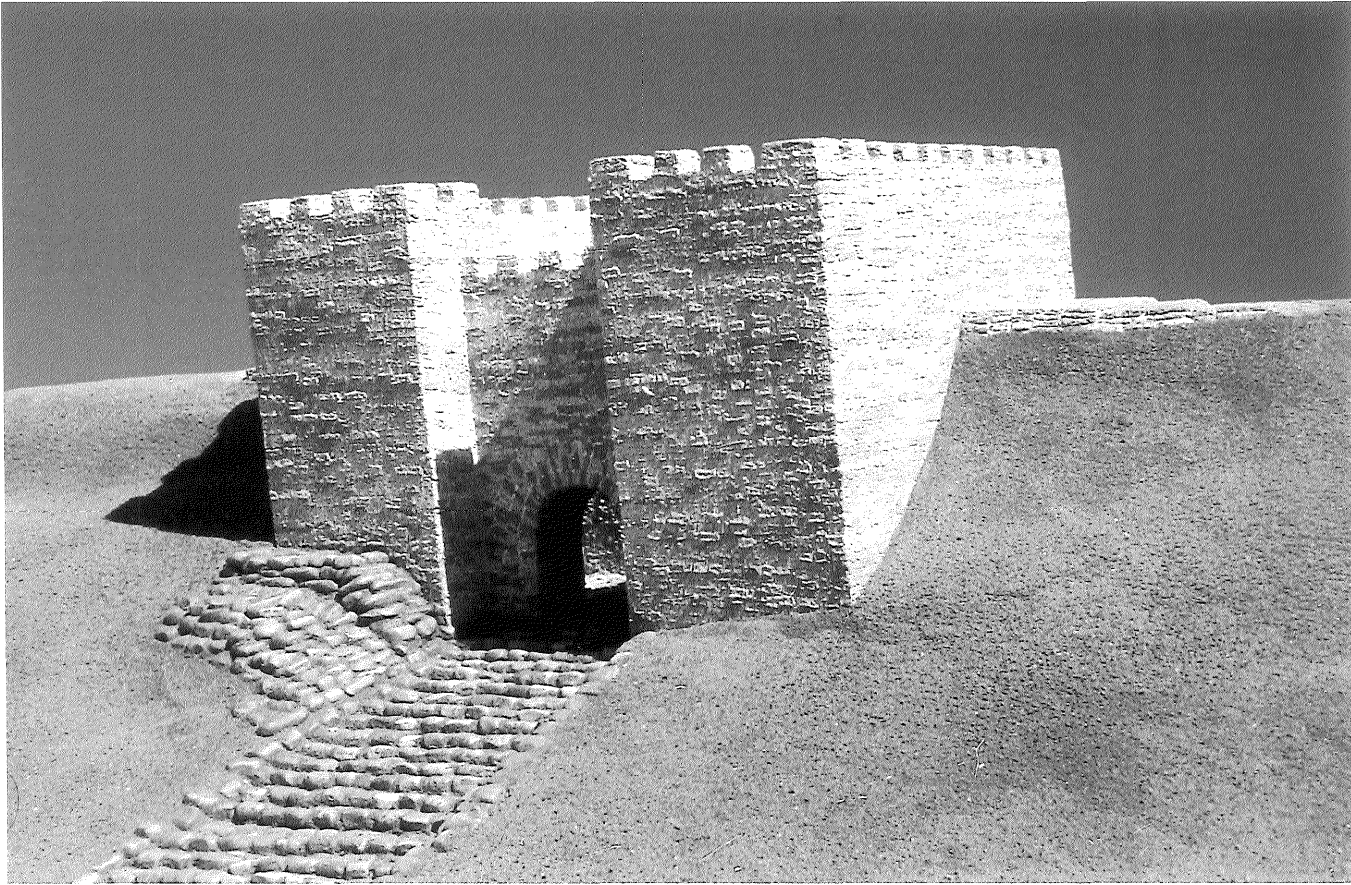

Fig. 3 — De Bronstijdpoort: maquette in Skirball Museum, Jeruzalem.
De tinnen op het dak zijn in werkelijkheid niet aangetroffen.

zijn: 27 tot zelfs 50 cm. De drie poortdoorgangen die op één lijn liggen, verdelen het complex in vier exact gelijke, tegenover elkaar liggende „kamers” van 4.5 x 2.5 m. Boven de 1e en 3e doorgang bevond zich nog meer dan twee meter tichels op de boogconstructie.

Deze vondst was een regelrechte sensatie: nog nooit was ergens in het Midden Oosten een gaaf poortcomplex gevonden en dan nog met zulke fraaie bogen! En ook nog uit de Bronstijd!

In Palestina was tot dan toe de oudste bekende boogconstructie gebruikt in het plafond van het sousterrain van een Assyrische residentie te *Tell Yem-meh*, ruim duizend jaar jonger dan deze poort.

Aan het eind van de MB IIA periode vond men deze poort kennelijk te onpraktisch. Vanwege de onhandige toegang met trappen? Zij werd geblokkeerd en begraven in de omwalling. In „B”, onder de latere IJzer-tijd-poort werden de resten van een stenen poort uit de MB gevonden, de opvolger van de tichelpoort uit „K”. Tegenwoordig probeert men de poort te conserveren doordat men een halfronde (tonvormige) constructie met plastic folie over het hele poortcomplex gezet heeft. Het resultaat is niet indrukwekkend: de erosie gaat desondanks voort.

De Bronstijdgraven

In het eerste deel van het eindverslag zijn de graven uit deze periode gepubliceerd door David Ilan. We zagen al dat de oudste graven ónder de grote omwalling liggen en dus uit een vroeger stadium stammen. In MB IIA hebben we vooral te maken met familie-grafkamers, die meestal onder de woonhuizen lagen. Nu ging bij de opgraving tot dusver de meeste aandacht naar het omwallingssysteem en bij die werkzaamheden werden ook de meeste graven gevonden, maar dat zou best een vertekening van de wekelijkheid kunnen zijn. In ieder geval zien we dat de bevolking van Dan groeit en aan het eind van de MB (stratum IX) worden ook huizen gebouwd op de binnenhelling van de omwalling. Met grafkamers onder die huizen. Een andere verklaring voor de bewoning van deze helling is dat de vlakke kom in het midden van de tell 's winters te vaak onder water liep. Ilan (in: Dan I, p.165) heeft eigenlijk geen goede verklaring voor de verplaatsing van de bewoning binnen de „krater”. Anderzijds weten we uit de bijgaven in graf 8096 uit „M” dat dat graf zo'n 150 jaar in gebruik was.

De graven leverden weinig verrassende vondsten op. Zowel grafvorm als aardewerk zijn nauwer verwant met Syrische parallellen dan met Palestijnse. Ilan ziet een aanwijzing voor het complexer worden van de samenleving in de ontwikkeling van enkelvoudige bijzettingen in het begin van

de MB, naar meervoudige familiegraven. Opnieuw is het lage aantal vrouwen in de graven opvallend (vgl. De Geus 1992), maar van een uitgesproken sociale en/of economische stratigrafie is nauwelijks sprake. Of was er bijvoorbeeld buiten de stad nog een andere begraafplaats voor de „gewone” mensen? Er zijn wel duidelijke verschillen in behandeling van de leeftijdscategorieën: zuigelingen in kruiken, kinderen in kistgraven (grafkuilen bekleed met stenen), en volwassenen in grafkamers. Volgens Ilan werden alle drie groepen in principe in foetus-houding begraven, het hoofd naar de ingang: „terug naar de baarmoeder” (Ilan, p. 256).

Laïs: de stad in de Late Bronstijd

Tot 1985 gingen de opgravers ervan uit dat Laat Brons Dan — „Laïs” — beperkt was tot de zuidoosthoek van de tell: „B” en „K”, omdat alleen dáár resten van architectuur aangetroffen werden. Maar ook toen was al wel duidelijk dat Laat Brons scherven op de héle tell gevonden worden, zowel binnen de wallen, langs de taluds, als buiten de wallen. Muurresten van woonhuizen werden echter alleen aangetroffen in „M”. Desalnietemin spreken sommige publikaties over een intensief bebouwde en dicht bewoonde stad in de LB I, en een sterk teruglopende bevolking in LB II. Maar andere spreken weer over een rudimentaire bewoning in de hele LB. Biran denkt dat LB II-Dan nog rijker en kosmopolitischer was dan LB I. Dit op grond van de inhoud van graf 387 (Biran 1994a, p. 109-111).

In ieder geval lijkt de bewoning aan het eind van de LB II te stoppen en er volgt een kort bewoningshiaat, dat   n tot twee generaties geduurd kan hebben. Is dat lang genoeg om bijna alle architectonische resten te laten eroderen? Resten van gebouwen uit de LB die in stratum VI — beginnende IJzertijd — nog aan de oppervlakte lagen, kunnen toen ook verdwenen zijn ten gevolge van egaliserings- en bouwactiviteiten door de IJzertijd-bewoners.

Van het LB-aardewerk moet o.a. genoemd worden de tweekleurige (meestal rood en zwart) *bichrome-ware*. Velen zien dit als een lokale imitatie van Myceens aardewerk. In „K” werd vlakbij de MB-poort een reconstrueerbare plattegrond gevonden van een stenen gebouw (6156). Een tempel? De plattegrond is helaas nog steeds niet gepubliceerd. Op de vloer werd een uniek vrouwenmasker gevonden. Uit „K” stamt ook een opvallend „moderne” gietvorm voor bronzen knotshoofden (Minoff 1992). Meer resten van metaalbewerking stammen uit „B”: een grote oven en gietvormen. In een aangrenzende kamer werden onder de vloer de skeletten van een baby en een schaap aangetroffen. Een dergelijke combinatie is nog niet eerder gevonden.

De meest opzienbarende vondst uit de LB komt ook uit veld „B”. In het talud van de binnenhelling van de zware MB-omwalling stuitte men bij toeval op het ingestorte dak van een grote verzonken grafkamer, een *hypogeum*. Deze grafkamer, die het nummer 387 kreeg, stamt uit de LB II. De stenen wanden van de kamer bleven bewaard tot 2.30 m. hoog. De vloer bestaat uit platte stenen. Het plan is onregelmatig: westmuur 2.20 m, oostmuur 1.90 m, noordmuur 2.45 m en de zuidmuur was te beschadigd om er iets over te kunnen zeggen. De ingang was mogelijk in de noordwesthoek, maar Gonen denkt aan een toegang via het dak (in: Kempinski & Reich, 1992, 151-160). De stenen wanden hellen naar binnen om de overkapping door grote platte stenen gemakkelijker te maken.

Graf 387 staat bekend als „het Myceense graf”. In feite lijkt alleen de dakconstructie Myceens beïnvloed te zijn. Een vergelijking met *tholos*-graven is ongefundeerd (Gonen). In Graf 387 waren 40 individuen bijgezet. Met zekerheid zijn 25 mannen en 9 vrouwen herkend. Leeftijden variëren tussen 5 en 60 jaar, maar 17 van de mannen zijn rond de 30 jaar oud. Er is wel geopperd dat alle personen in één keer bijgezet zijn. Betreft het buitenlanders? De skeletten vertonen een aantal fysieke kenmerken die afwijken van het normale Palestijnse patroon uit de LB (Biran 1994a, p.114). Voorts bevatte dit graf 491 voorwerpen, van zegels tot aardewerk (108 stuks), o.a. een fraaie bronzen lamp. De prijsvondst was een unieke „strijd-wagen-krater” (*charioteer-vase*) uit ± 1300 (Myc.III A2) (Fig. 4 op pagina met inhoudsopgave). Neutronen activatie analyse van de klei wees uit dat de vaas in Argos in Griekenland vervaardigd was. Hij is nu te bewonderen in het Israël Museum³. Een derde van het aardewerk stamt volgens dezelfde analyse-methode van de Phoenicische kust. De grafinventaris bevat in het geheel geen voorraadkruiken, ook niet de *canaanite jars* die overigens normaal zijn in LB graven.

Een tweede belangrijke vondst uit deze periode is die van een kleine plaquette van klei met erop, in reliëf, de voorstelling van een dansende en luit spelende man (Fig. 5). De stratigrafische datering is niet geheel duidelijk: boven LB I-lagen, op een vloer. Dus uit LB II? (De Geus). Stylistisch onderzoek wijst naar de 14e eeuw. Het is de eerste vondst van deze aard in Palestina, maar overigens zijn zulke plaquettes goed bekend uit Mesopotamië. Opvallende kenmerken zijn:

- a. Het muziekinstrument — de luit — komt overeen met Egyptische afbeeldingen.

³ De opgravingen op Tel Dan hebben plaats i.s.m. met het Amerikaanse Hebrew Union College, daarom zijn de meeste vondsten te zien in het Jeruzalemse gebouw van dit College: het *Skirball Museum*.

Fig. 5 — Klei-plaquette met luitspeler.
Uit: *IEJ* 36, p. 171.

- b. De korte kilt die de danser draagt wijst eerder op een Noordsyrische – Hettitische achtergrond.
- c. De zeer gracieuze voethouding zou kunnen suggereren dat het om een beroepsdanser gaat.
- d. De typische grimas op het gezicht wijst mogelijkserwijs op een masker. Het is beslist ongebruikelijk in het oude Nabije Oosten dat een man op zo'n levendige, spontane wijze wordt afgebeeld. Voor vrouwen is dat veel normaler. Overigens werd in „M” een fragment — één been — gevonden van een tweede plaquette.

Omdat men het einde van de Late Bronstijd meestal laat samenvallen met het einde van de Egyptische overheersing in Kanaän, is de vondst van een Egyptische scarabee van Ramses II (13e eeuw) belangrijk.

(wordt vervolgd)

C.H.J. DE GEUS is Universitair Hoofddocent voor Klassiek Hebreeuws en de Archeologie van het Nabije Oosten aan de Rijksuniversiteit Groningen.

RIJK WORDEN IN TURKIJE: ASSYRISCHE KOOPLIEDEN IN KANIŠ

JAN GERRIT DERCKSEN

Inleiding

Ruim 20 kilometer ten noord-oosten van de Turkse stad Kayseri bevindt zich de ruïneheuvel Kültepe. In de eerste eeuwen van het tweede millennium v. Chr. lag hier de welvarende stad Kaniš: hoofdstad van een koninkrijk en een belangrijk commercieel centrum. Honderden buitenlandse handelaren hadden zich hier gevestigd, voor een aanzienlijk deel afkomstig uit Assur. Rijke archeologische vondsten maken het mogelijk een beeld te schetsen van het commerciële leven in Anatolië.

Kültepe ligt in de noordoostelijke hoek van een vlakte die bijna helemaal wordt omgeven door een bergketen van vulkanische oorsprong. Deze bevat de gesteenten tuf, andesiet en basalt die dienden als bouw materiaal. Ten zuiden van Kayseri verrijst het geweldige massief van de vulkaan Erciyas. Op deze berg groeide veel van het hout dat men gebruikte als brandstof en bij de bouw van huizen. De grond van de vlakte, met een gemiddelde hoogte van 1050 meter, is vruchtbaar en goed bewaterd. Kenmerkend voor het klimaat in dit gebied is een vochtig voorjaar, een droge en warme zomer, en een koude winter.

Antiekhandelaren in Kayseri verkochten rond 1880 kleitabletten, die in Kültepe zouden zijn gevonden. De tabletten waren met een opvallende vorm van spijkerschrift beschreven en men noemde ze 'Cappadocisch' naar het gebied van herkomst. Deze documenten bleken gegevens te bevatten over Assyrische handelaren. Ook werd een stad Kaniš genoemd. Verschillende opgravingspogingen werden ondernomen teneinde meer te weten te komen over de vindplaats van deze teksten. Als eerste groef Ernest Chantre op de tepe of ruïneheuvel (1893-1894), waarbij hij een aantal kleitabletten ontdekte. In 1906 verrichtte Hugo Winkler een kleinschalig onderzoek op de heuvel. De doorbraak kwam pas in 1925 toen de Tsjech Frederik Hrozny, na informatie te hebben verkregen van de lokale bevolking, niet alleen op de tepe maar nu ook in enkele boomgaarden aan de voet daarvan groef. Hij slaagde erin de ruïnes van verschillende woonhuizen bloot te leggen waarin hij, behalve aardewerk, ongeveer duizend kleitabletten en enveloppen aantrof. De inhoud van de teksten maakte het mogelijk deze plaats met zekerheid te identificeren met het oude Kaniš. In

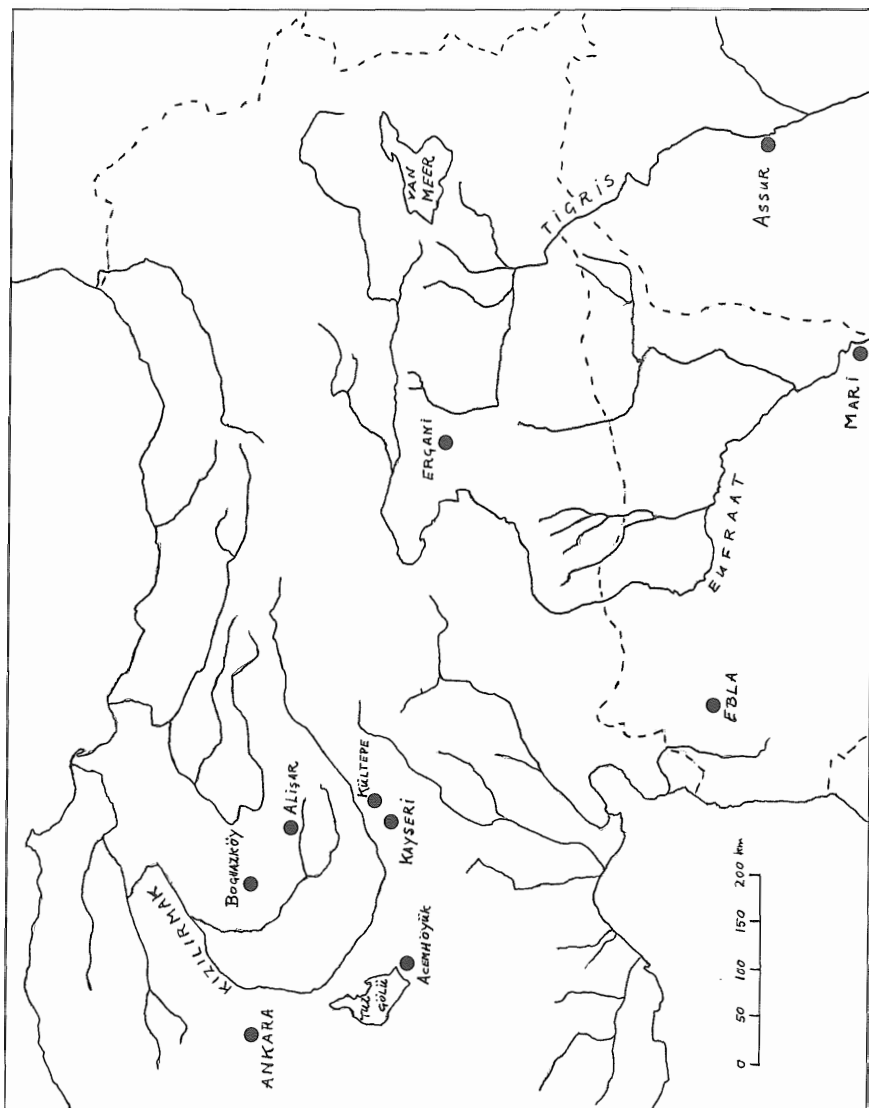

Fig. 1 — Anatolië, Noord-Syrië en Noord-Irak

1948 begon de officiële Turkse opgraving onder leiding van de bekende archeoloog Tahsin Özgüç, die met vrijwel jaarlijkse campagnes tot heden duurt en waarbij een groot deel in de benedenstad en op de tepe is onderzocht. Hierbij zijn naar schatting 15.000 tabletten gevonden die worden bewaard in het Museum van Anatolische Beschavingen te Ankara. In 1990 is een begin gemaakt met de publicatie van deze teksten.

De stad

Het oude Kaniš bestond uit een beneden- en een bovenstad. De kooplieden woonden in de benedenstad en deze werd vanwege de daar geconcentreerde handelsactiviteit in het Assyrisch *kārum* genoemd, letterlijk „kade”. Dit woordgebruik is overgenomen door de hedendaagse archeologen zodat men nu de benedenstad aanduidt als „de *kārum* van Kültepe”. Het aantal bewoningslagen in de *kārum* bedraagt vijf (IV, III, II, Ib, Ia) en komt overeen met de lagen 10-6 uit de Midden Bronstijd op de tepe. De benedenstad is slechts gedeeltelijk opgegraven in het gebied dat ten oosten van de stadsheuvel ligt. Bewoning van de *kārum* begon rond 2000 v. Chr. Helaas bevatten laag IV en III geen schriftelijke bronnen, zodat we niet weten of in deze tijd al handelaren uit Assyrië aanwezig waren. Uit de gevonden artefacten blijken al wel contacten met Noord-Mesopotamië. De bloeitijd van Kaniš wordt vertegenwoordigd door de lagen *kārum* II en Ib, overeenkomend met 8 en 7 op de tepe. Tijdens deze periode is het verblijf gedocumenteerd van talrijke kooplieden uit Assur.

Het begin van laag II wordt in verband gebracht met de handelsbevorderende maatregelen die de koningen van de Oudassyrische dynastie in Assur namen. Enkele koninklijke inscripties van Ilušuma en Erišum I vermelden de afkondiging van een „vrijstelling” (*andurārum*), in het eerste geval met betrekking tot het gebied ten zuiden van Assur, bij Erišum zonder nadere specificatie. De interpretatie van deze maatregelen is omstreden, maar waarschijnlijk hebben ze betrekking op een lastenverlichting of kwijtschelding van schulden. Duidelijk tonen ze het belang dat de heersers van Assur hechtten aan handel. Erišum I lijkt de politiek van zijn voorganger voort te zetten en het begin van de Assyrische aanwezigheid in Kaniš zoals wij die kennen is vermoedelijk in zijn regeringstijd te plaatsen. De teruggevonden teksten tonen aan dat drie generaties in Kaniš actief waren, waarbij een groeiende worteling in de Anatolische samenleving valt waar te nemen. De totale duur van laag II wordt op één eeuw geschat. Circa 70 van deze jaren zijn met name bekend dankzij de Assyrische gewoonte om ieder jaar een vooraanstaand persoon in Assur tot eponiem te

kiezen, naar wie het jaar werd gedateerd. Laag II eindigde tijdens de regering van Puzur-Aššur II in Assur, rond 1850 v. Chr. Een grote brand verwoestte de hele stad Kaniš. De inwoners wisten zich met hun kostbaarheden in veiligheid te brengen; hun archieven werden achtergelaten.

De situatie in Assyrië zelf was na het einde van laag II gewijzigd. De Amoriet Šamši-Adad veroverde grote delen van Noord-Mesopotamië en bracht daarbij de Oudassyrische dynastie in Assur ten val. Na een korte onderbreking hervatte men vanuit Assur de handel op Anatolië. Onder tussen was het *kārum*gebied in Kaniš gedeeltelijk herbouwd (laag Ib). Sommige plaatsen bleven langer braak liggen zodat de overgangsperiode daar groter is. Op de ruïnes van laag II bouwde men weer huizen, waarbij de aanleg van funderingen vaak ten koste ging van de restanten in de voorafgaande laag. Teksten uit de stad Mari aan de Midden-Eufraat ten tijde van Zimri-Lim maken melding van Assyrische kooplieden die met karavanen op weg gaan. Kaniš zelf wordt genoemd als een handelsdoel. Mari werd rond 1761 veroverd door Ḫammurabi van Babylon en men gaat er nu vanuit dat laag Ib duurde tot in het begin van de regeringstijd van zijn opvolger Samsu-iluna (1750). Assyrische teksten uit deze periode zijn eveneens gevonden in de *kāruns* van Boghazköy/Ḫattuš en Ališar. Tijdens laag Ib lijkt de handel aan omvang in te boeten. Ook deze periode eindigde met een verwoesting. De daaropvolgende laag Ia is slechts op enkele plaatsen goed bewaard gebleven; uit deze tijd zijn geen teksten gevonden.

Na bijna vijftig jaar van opgravingen is de topografie van de stad ten dele bekend. De totale stad moet een doorsnede hebben gehad van ongeveer 3 kilometer, waarvan de bovenstad, nu de tepe, 500 meter beslaat. De opgraver schat het inwonertal op 20-30.000. Bij gebrek aan een recente plattegrond waarop het hele *kārum*gebied is ingetekend moet men het stellen met gedetailleerde kaarten van deelgebieden. Het onderzoek in de *kārum* concentreert zich op de velden ten oosten van de tepe, zodat men slechts kan gissen naar de aard van de bewoning in de rest van het gebied rond de bovenstad.

Het *kārum*gebied werd omgeven door een muur, waarvan aan de oostelijke en aan de zuidwestelijke rand bij toeval resten zijn gevonden. Ten oosten van de tepe zijn drie grote woonwijken en enkele straten en pleinen opgegraven. Eén van deze straten loopt van noord naar zuid, een andere van west naar oost. Onder het midden van de geplaveide straat liep een afwateringssysteem. De architectuur en teruggevonden inboedel van de huizen is puur Anatolisch. Het is slechts door de vondst van een kleitabletarchief mogelijk om vast te stellen of de bewoner een Assyriër of bijv. een Anatoliër was. Sociale verschillen tussen de *kārum*bewoners

komen tot uitdrukking in de grootte van het huis en in de opzet van de wijk zoals de breedte van de straat, die soms was voorzien van een soort trottoir. Veel huizen hadden een benedenverdieping met drie kamers: kantoor, keuken en opslagruimte, maar er zijn ook huizen bekend met zes en zelfs met tien kamers. De slaappleaatsen bevonden zich op de eerste verdieping. De muren van tichels waren gebouwd op een stenen fundering van andesiet. Het centrale deel van de *kārum* lijkt het meest welvarend te zijn geweest, zowel in laag II als in Ib. De Assyriërs leefden voornamelijk in één groot gebied in het oostelijke deel van de *kārum*, dat de meeste archieven bevatte. De opgraver meent dat de belangrijke gebouwen van de *kārum* (tempel van Assur, administratie- en vergadergebouw) in het (niet onderzochte) gebied ten westen en zuidwesten van de tepe hebben gelegen.

In de eveneens ommuurde bovenstad lagen het paleiscomplex, ateliers en opslagruimten, maar er zijn ook woonhuizen teruggevonden. In het zuidelijke deel liggen grote opslagplaatsen aan weerszijden van een weg, die misschien deel uitmaakt van de toegangsweg vanuit de *kārum*. Centraal op de tepe ligt het koninklijk paleis dat door een forse muur is beschermd. Op de ruïnes van het paleis uit de tijd van *kārum* laag II is het zgn. Waršama-paleis gebouwd. Dit bijna vierkante paleis is nu geheel uitgegraven. Het bevat 60 kamers en heeft een oppervlakte van 13.000 m². De muur die dit bouwwerk omgaf is 3 meter dik en staat nog tot een hoogte van 4 meter. De toegangspoort tot het complex is niet gevonden, maar men vermoedt dat deze is weggegraven tijdens Hrozny's activiteiten op de tepe. Ten zuidwesten van de citadel zijn twee vrijwel identieke gebouwen teruggevonden die door de opgraver voor tempels worden aangezien. Ze meten circa 27 bij 21,50 meter en hebben uitspringende hoeken. Waarschijnlijk waren deze gebouwen voorzien van een bovenverdieping. Een rechthoekig gebouw (18x7,50 m) verdeeld in twee kamers lag ten westen van de citadel en wordt een opslagplaats genoemd vanwege de in de kleinste kamer gevonden hoeveelheid onbewerkt obsidiaan (geschat op meer dan 2000 kg). Een belangrijke vondst werd gedaan in de andere kamer. Naast wat aardewerk, een bronzen beker, een kleiklomp (bulla) en een stempeelzegel, lag op de vloer een speerpunt. Dit object, in vroegere publicaties „de dolk van Anitta” genoemd, bevat de volgende inscriptie in Assyrisch spijkerschrift: „paleis van Anitta, de koning” (É.GAL A-ni-ta ru-ba-im).

Het koninkrijk Kaniš

Kaniš was de hoofdstad van een belangrijk Anatolisch koninkrijk. Verschillende vorsten uit laag Ib zijn met name bekend, zoals Inar en zijn

zoon Waršama, aan wie de bouw van een paleis wordt toegeschreven. Van bijzondere interesse is de vondst van de bovengenoemde speerpunt met inscriptie die bevestigt dat Anitta in Kaniš heerste. Volgens het in het Hettitisch overgeleverde Anitta-epos veroverde Piṭhana, de heerser van de stad Kuššara, Neša (= Kaniš), nam haar koning gevangen maar liet de bevolking ongemoeid. Zijn zoon Anitta versterkte volgens hetzelfde epos de verdedigingswerken van Kaniš en bouwde bovendien 3 tempels.

De koningen van Kaniš waren zich bewust van de mogelijkheden die handel bood om macht en rijkdom te vergroten. De vestiging van buitenlandse kooplieden in de benedenstad is daar een uitdrukking van. De *kārum* van Kaniš werd derhalve bevolkt door mensen van verschillende etnische herkomst. De best gedocumenteerde groepen zijn de inheemse Anatoliërs en de Assyriërs; over Hoerrieten en Syriërs zijn we slechter geïnformeerd. Niet alle *kārum*bewoners waren direct betrokken bij de handel; ook ambachtslieden hadden in dit gebied hun woning en werkplaats. Rond Kaniš lagen dorpjes of gehuchten waarover weinig bekend is.

Slechts enkele teksten zijn teruggevonden die tot de paleisarchieven behoorden, alle in gebouwen op de tepe. Een paar bevatten opsommingen van personen in dienst van een hoge beampte. Verreweg de meeste informatie over de diverse functionarissen komt uit de Assyrische documenten. Hierdoor kennen wij talrijke titels, waarvan veel beginnen met „hoofd van ...” (*rabi*), bijv. het „hoofd van de markt” (*rabi maḥīrim*). De belangrijkste functionarissen naast de koning (*rubā’um*) lijken de *alahḫinnum* en *rabi sikkatim* (“generaal”) te zijn geweest. Alle beampten treden in deze documenten gewoonlijk op als handelspartner die iets koopt of levert. Bij de belangrijkste onder hen wordt vaak verwezen naar de door hen gevoerde huishouding, bijv. „het *bēt alahḫinnim* is x zakken tarwe schuldig”. Het locale paleis maakte ook intern gebruik van in het Assyrisch geschreven spijkerschriftteksten. Uniek is een brief van Anum-ḫirwi, de koning van het naburige rijk Mama, aan zijn collega Waršama van Kaniš. Waršama was koning vóór Piṭhana, Anum-ḫirwi werd door veroveringen heerser over een deel van Noord-Mesopotamië. Deze tekst (opgravingsnummer kt g/t 35) is geschreven tegen de achtergrond van een grensconflict waarbij een vazal van Kaniš zich tegen Mama keerde. Waršama lijkt, na zijn vader Inar te hebben opgevolgd, het bestaande verdrag met Anum-ḫirwi te willen veranderen. De koning van Mama is niet overtuigd van de noodzaak hiertoe en in de brief geeft hij zijn visie op de gebeurtenissen.

Archeologische vondsten uit huizen in de kārūm

De inwoners van Kaniš uit de tijd van laag II en Ib hadden genoeg tijd om de stad te verlaten voordat een vijandige aanval deze verwoestte. Dit kan worden afgeleid uit het feit dat de ruïnes geen sporen van strijd vertonen. Het is onduidelijk of de binnendringende vijand de huizen plunderde voordat deze in brand werden gestoken, in ieder geval zijn alleen voorwerpen van geringe waarde teruggevonden. Sieraden en metalen vaatwerk en wapens trof men aan in graven, waarvan de meeste ongeschonden zijn gebleven tot het moment van de opgraving.

De meest in het oog springende vondst is de rijkdom aan tabletten, enveloppen en bullae, al of niet fragmentarisch, van klei. De structuur en de geografische spreiding van de handel maakten het frequent opstellen van schriftelijke documenten noodzakelijk. Regelmatig verkeer tussen de verschillende plaatsen maakte een levendige correspondentie mogelijk, soms over grote afstanden (van Assur naar Kaniš is ca. 1200 km ofwel een reis van 40 dagen). Men hoefde geen beroepsschrijver te zijn om het in deze periode in Assyrië gangbare spijkerschrift machtig te zijn. Het verschil in schriftkwaliteit tussen beroepsschrijvers en particulieren is wel zichtbaar, het professionele, vaak minuscule schrift van door vrouwen uit Assur verzonden brieven is in het algemeen heel netjes en regelmatig. Ook de documenten afkomstig van het stadsbestuur zijn zeer fraai om te zien; de tekens zijn vaak archaïsch van vorm en groot en duidelijk geschreven als uiterlijk teken van de macht van de stad Assur. Documenten die door bepaalde kooplieden zelf zijn opgesteld bevatten vaak onhandig ingedrukte, grote tekens en meer schrijffouten dan gewoon. Vrijwel alle kennis over de Assyrische handel is te danken aan de inhoud van deze kleitabletten. De enveloppen bevatten vaak fraaie indrukken van rol- of stempelegels. De rolzegels zijn op grond van de voorstelling in te delen in Assyrische, Babylonische, Anatolische en Syrische groepen; de stempelegels zijn uitsluitend Anatolisch.

Aardewerk is een andere belangrijke groep van vondsten. Behalve het (vaak sierlijke) vaatwerk voor doordeweeks gebruik, zijn in verschillende huizen prachtige bekers gevonden die duidelijk waren gereserveerd voor bijzondere gebeurtenissen en een indruk geven van het hoge artistieke niveau in Anatolië. Opvallend zijn terracotta bekers in de vorm van een dier die vermoedelijk werden gebruikt tijdens cultische rituelen. Deze interpretatie is gebaseerd op gegevens uit de Hettitische tijd, enkele eeuwen later, toen als onderdeel van een rituele maaltijd de koning, soms samen met de koningin, uit kostbare zoömorfe bekers dronk. Hiermee

werd verbondenheid uitgedrukt met de door het dier gesymboliseerde godheid. Het blijft natuurlijk onzeker of dit religieuze aspect reeds aanwezig was in het gebruik van de in sommige Assyrische en Anatolische huishoudens gevonden dierenbekers. De vorm van zulke bekers, bijvoorbeeld een op vier poten staande leeuw met een kleine opening bovenop zijn rug, maakte het gebruik van een rietje noodzakelijk om eruit te kunnen drinken.

De handel

De in Kültepe ontdekte documenten tonen het bestaan van een netwerk van Assyrische handelsnederzettingen in Anatolië. Nu bestonden handelscontacten tussen Noord-Mesopotamië en Anatolië al sinds de prehistorie, alleen is de omvang daarvan moeilijk te bepalen door het ontbreken van geschreven bronnen.

Tijdens de Oudassyrische periode bezat de stadstaat Assur een feitelijk monopolie op de doorvoer van tin naar Anatolië. Hoewel Turkije zeer rijk is aan allerlei metalen, met name zilver, goud en koper, waren er destijds geen bruikbare tinmijnen. Men was daarom voor de fabricage van brons afhankelijk van geïmporteerd tin. Assur voorzag hier in. Gebruik makend van de eeuwenoude handelsroutes dreven kooplieden uit Assur handel op Anatolië. In Anatolië bestond, afgezien van tin, een vraag naar luxe wollen stoffen. Deze stoffen, zoals de *kutānum* en de zgn. „Akkadische stoffen”, werden door Babylonische (“Akkadische”) kooplieden naar Assur gebracht. Voorts was er altijd een markt te vinden voor kostbaarheden als ijzer (*aši’um*, *amūtum*), carneool en lazuursteen (*ḥusārum*). Het ontbreken van grondstoffen in Mesopotamië noopte de staatjes in dit gebied ertoe de benodigde goederen in te voeren. Een belangrijke bijdrage leverden de Oudassyrische kooplieden door binnen de door de stadsraad gestelde grenzen grote hoeveelheden goud en zilver naar Assur te brengen. De basis voor een goed functionerende handel vormden de verdragen die Assur sloot met de heersers van de gebieden waar de karavanen doorheen trokken of waar Assyriërs zich tijdelijk vestigden. Enkele van zulke verdragen zijn overgeleverd, andere teksten bevatten verwijzingen naar het sluiten van een verdrag. De locale heerser kreeg het recht belasting te heffen op doorgevoerde goederen en garandeerde in ruil veiligheid en vrije doorgang en bovenal autonomie in intern-Assyrische zaken. Het recent gepubliceerde ontwerp voor een verdragstekst (kt n/k 794) tussen een Noordsyrische vorst en vertegenwoordigers van Assur luidt in vertaling:

“Touw (of) houten paaltje, in uw land zal geen enkele Assyriër schade lijden. Mocht er in uw land een verlies optreden, dan zult u (het) opsporen en het aan ons teruggeven. Indien er in uw land bloed wordt vergoten dan zult u de moordenaars aan ons uitleveren en wij zullen (hen) ter dood brengen.

U zult geen Akkadiërs uitnodigen. Indien zij door uw land trekken zult u (hen) aan ons uitleveren en wij zullen hen ter dood brengen.

U zult niets van ons verlangen. Precies zoals uw vader zult u van elke karavaan op de heenreis twaalf sikkil tin per (ezellading?) mogen nemen; van de terugkerende karavaan mag u per ezel één en een kwart sikkil zilver nemen, net zoals uw vader. U zult niets extra nemen. Indien er vijandelijkheden zijn waardoor geen karavaan kan komen, zal men u vanuit (de *kārum* van) Ḫaḫḫum vijf mine tin brengen (...).”

In deze tekst garandeert men de lokale heerser regelmatige inkomsten, die voor hem de belangrijkste drijfveer lijken te zijn om de Assyrische eisen in te willigen. De bepaling gericht tegen Akkadische kooplieden werpt een nieuw licht op manier waarop Assur met concurrenten omging. Een ander voorbeeld is de volgende verordening van de stadsraad:

“Overeenkomstig de bepaling op de stèle mag geen enkele Assyriër goud aan een Akkadiër, een Amoriet of een Hoerriet geven (= gebruiken als betaalmiddel). Wie het geeft zal niet blijven leven.”

De Assyriërs beschikten over een netwerk van handelsnederzettingen in Noord-Syrië en in Centraal-Anatolië, vaak ‘koloniën’ genoemd. De organisatievorm was die van een *kārum* of van een kleinere *wabartum*. Een raad gevormd uit de ter plaatse verblijvende kooplieden droeg zorg voor het interne bestuur. Het hoofd van de *kāruns* in Anatolië was die van Kaniš, die zelf direct instructies ontving van de stadsraad in Assur. Ondanks de op klei perfecte regelingen werden de onderlinge verhoudingen geregeld op de proef gesteld. Kooplieden probeerden door smokkel onder de verplichte afdrachten uit te komen en wanneer ze werden betrappt wachtte de gevangenis. Roofovervallen op karavanen en gewapende conflicten verstoorden de verbindingen. Ook het weer kon wegen onbegaanbaar maken. Een andere ontregeling werd veroorzaakt door seizoensgebonden activiteiten zoals de oogsttijd en feesten.

Het bedrijf was een privé-onderneming gebaseerd op de familie. Een deel van de mannelijke familieleden trok naar Anatolië. Een echte koopman (*tamkārum*) beschikte over zijn eigen kapitaal, dat hij verkreeg door aan hem verstrekte lange termijn leningen. Rijke stadsgenoten (de *ummi-ānum*) en collega’s investeerden een bedrag in zijn onderneming door goud of zilver te deponeren in een zak, de zgn. *naruqqum*-investeringen, waarvoor zij een deel in de winst kregen. Er werd veel met geleend geld gewerkt. In Assur kocht men een hoeveelheid tin, balen wollen en linnen stof

afkomstig uit het zuidelijk gelegen Babylonië, en de voor het vervoer benodigde ezels. Een klein deel van de stoffen werd in Assur gemaakt door de daar achtergebleven vrouwen die met de verkoop ervan geld konden verdienen. Het is onzeker of in deze tijd in Assur al ateliers bestonden waar op grote schaal stoffen werden geweven. Verschillende eigenaren of hun agenten vormden een karavaan waarmee zij naar Kaniš trokken. In Anatolië werden de tin en de stoffen geruild voor zilver en goud, dit werd teruggestuurd naar Assur om daar opnieuw aankopen mee te kunnen verrichten.

Men maakte gebruik van eigen personeel of van derden om de goederen te slijten. In het laatste geval werd met een wederverkoper een afspraak gemaakt welk bedrag in zilver of een ander metaal hij binnen hoeveel weken diende af te dragen in ruil voor de ontvangen koopwaar.

De Assyriërs maakten dankbaar gebruik van de mogelijkheden die de Anatolische markt bood om in locale producten te handelen. Hierbij gaat het voornamelijk om wol, koper en in mindere mate graan. Het gewenste eindresultaat van de handel, zilver en goud, was niet altijd direct of op korte termijn verkrijgbaar. Daarom ontving men dikwijls koper, wol en graan in ruil voor geleverde koopwaar. Door deze goederen op de juiste plaats te verkopen tegen zilver of goud kon een extra winst worden behaald. De gebruikte transportmiddelen waren, behalve de al genoemde ezels, sjouwers en wagens; incidenteel wordt melding gemaakt van een paard.

De belangrijkste afnemers van de goederen die de Assyriërs meebrachten waren de plaatselijke paleizen en hoogwaardigheidsbekleders, in feite degenen die zich de aanschaf van de luxe goederen konden veroorloven. Vaak was er geen sprake van contante betaling maar moest een handelaar soms maanden op betaling wachten. In geval van wanbetaling kon een *kārum*organisatie een decreet uitvaardigen waarin het aan Assyriërs verboden werd handel te drijven met een bepaalde functionaris. Een paleis betaalde gewoonlijk via de centrale instantie van de *kārum*organisatie, het „*kārum*kantoor” (*bēt kārim*). Dit bevatte niet alleen opslagplaatsen maar tevens vergaderruimte. De ligging van dit kantoor is onduidelijk. In de *kārum* van Kaniš zijn nog geen resten van een dergelijk groot gebouw aangetroffen en men moet er rekening mee houden dat het in de bovenstad lag, dicht bij het paleis. Het *bēt kārim* organiseerde gemeenschappelijke ondernemingen, waarvoor de kooplieden een hoeveelheid stoffen of zilver konden deponeren (*šitapkum*). De verkregen koopwaar werd vermoedelijk door middel van een bestaande onderneming verhandeld waarna de deelnemers een deel van de opbrengst ontvingen.

Als ruilmiddel en als waardedragers gebruikte men koper, tin, zilver en goud en soms graan. Ook niet-omgesmolten oude koperen of bronzen voorwerpen, zoals oogstsikkels, circuleerden vanwege hun intrinsieke waarde. Het verblijf in den vreemde kostte geld en talrijke teksten vermelden uitgaven van metaal om voedsel, olie, drank, kleding, schoeisel, brandhout en overnachtingen te betalen. Er zijn verschillende kwalificaties bekend voor de diverse metalen die vaak betrekking hebben op de mate van zuiverheid. De belangrijkste zilverkwaliteiten waren „gelouterd” (*šarrupum*), „goed” (*dammuqum*), „gecontroleerd” (*ammurum*); het circuleerde in de vorm van ringen of brokken metaal. Wanneer vanuit Kaniš ongelouterd zilver werd verstuurd, moesten de ontvangers in Assur het metaal eerst reinigen wat met zilververlies en kosten gepaard ging.

Koper, een belangrijk onderdeel van de handel

Het best beschikbare en derhalve meest gebruikte metaal was koper. Elke handelaar kreeg ermee te maken omdat het veel werd gebruikt als ruilmiddel. Enkele ondernemende handelshuizen gingen verder door koper als handelsgoed te beschouwen.

Alleen of als legering met tin (brons) diende koper als grondstof voor talrijke producten. Metalen keukengerei wordt genoemd in teksten die een huisinventaris opsommen, en verscheidene bekers, kookpotten en pannen zijn in graven teruggevonden. De belangrijkste toepassing van brons lag echter in de fabricage van wapens. De aanvoer van tin was daarom van strategisch belang voor de Anatolische vorsten en dit verklaart hun betrokkenheid bij het opkopen van tin.

Op veel plaatsen in Turkije komt koper voor en recent onderzoek heeft talrijke overblijfselen teruggevonden van mijnbouw en koperverwerking in de oudheid. De ertsen zijn grofweg te verdelen in twee categorieën, oxidische en sulfidische. De eerste zijn feitelijk verweerde sulfidische ertsen en behoeven weinig voorbereidende handelingen. De sulfidische ertsen moeten echter eerst zoveel mogelijk van de daarin aanwezige zwavel kwijtraken. Dit gebeurt door het erts te roosten; wanneer dat voldoende is gebeurd, kan het als oxidisch erts verder worden verwerkt. Brokken erts werden, na eerst te zijn bevrijd van aanhechtend gesteente, het zgn. gangmateriaal, in een oven uitgesmolten. IJzerhoudend vloeimiddel, zoals hematiet, voegde men toe om het uitsmelten te vergemakkelijken. De in het erts aanwezige verontreinigingen verwijderde men door ze te laten verdampen of in slakken af te voeren. Het door uitsmelting verkregen metaal diende zo zuiver mogelijk te zijn omdat een te hoog gehalte aan veront-

reinigingen het ongeschikt maakte voor verwerking tot een object. Het ruwe koper werd daarom voorzover nodig gezuiverd door het opnieuw te smelten en daarbij het gehalte aan ijzer en zwavel te reduceren. Het kappen van bomen om de voor het (uit)smelten benodigde hoeveelheid brandhout te verkrijgen heeft in sterke mate bijgedragen aan de ontbossing in de mijnstreken.

De bovenstaande algemene gegevens dienen als achtergrond bij het Assyrische documentatiemateriaal. De kooplieden voerden zelf geen metallurgische handelingen uit om koper te verkrijgen. De winning van het metaal was een locale aangelegenheid. Het product werd door de plaatselijke heersers gebruikt als ruilmiddel om de door hen gewenste goederen te verkrijgen. Een deel werd op de markt gebracht om daar te worden geruild. De Assyrische gegevens over koperhandel beginnen pas in het stadium waarin het product koper verkrijgbaar is. Gegevens over de exacte mijn of methoden om het metaal te winnen waren, voor zover zij daarvan op de hoogte waren, voor de kooplieden oninteressant en bleven daarom onvermeld. Wel was het voor hen van belang om de zuiverheid te weten van het aangeboden metaal omdat dit immers de waarde bepaalde. Door middel van optische inspectie kon men aan de kleur van het koper zien of het zuiver genoeg was. De verschillende metaalkwaliteiten werden met Assyrische termen weergegeven of door toevoeging van een geografische naam die de plaats van herkomst of verwerking aangaf (bijv. Tišmurna, Taritar, Kunanamt) en daarmee de kwaliteit en misschien zelfs de vorm waarin het gegoten was. Koper was „goed” (*dammuquum*) of „slecht” (*lammunum*); de beste kwaliteit was uiteraard het „gewassen” (*masi'um*), d.w.z. geraffineerde, koper. Het metaal werd gegoten in de vorm van broodjes of staven, die dikwijls gebroken werden (*šabburum*). De aanduiding *šikkum* houdt waarschijnlijk verband met de vorm.

De mijnbouwgebieden waar de Assyriërs het koper vandaan haalden lagen, voorzover is te reconstrueren op grond van archiefonderzoek, noordwestelijk van Kaniš, in de buurt van het huidige Ankara. Een belangrijk centrum voor de handel in koper waren de steden Durhumit en Tišmurna. Koper van slechte kwaliteit probeerde men daar om te ruilen voor dat van een betere, wat betekent dat zulke plaatsen een aanzienlijke metallurgische activiteit kenden. Het gebied rond Ergani nabij Diyarbakır, nu de plaats van grote koperwinning, komt in de Assyrische teksten niet voor als herkomst van koper.

Het was voor het goed verlopen van de handel belangrijk wanneer een firma de beschikking had over een vertegenwoordiger ter plaatse. Deze kon niet alleen toezicht houden op de ruil en op het verzendklaar maken van

het verkregen koper, maar, even belangrijk, informatie verstrekken over de situatie ter plekke. Amur-Ištar, een oom van de handelaar Imdilum wiens huis met archief door Hrozny is opgegraven, woonde in Durḫumit en behartigde de zaken van zijn familieleden. Het koper werd vanuit plaatsen als Durḫumit en Tišmurna vervoerd naar de zuidelijker gelegen steden, bijv. Waḫšušana, Puruṣḫattum en Kaniš. Daar werd het aan de plaatselijke paleizen aangeboden in ruil voor het felbegeerde zilver en goud. De ezel werd het meest gebruikt als transportmiddel, daarnaast gebruikte men wagens en voor kortere afstanden sjouwers. De beide laatste alternatieven moest men huren, de wagens van een paleis, de sjouwer van zichzelf.

De hoeveelheid koper in circulatie was groter dan nodig was om als grondstof te dienen. Dit stelde het paleis in de gelegenheid het van de ene handelaar verkregen koper te gebruiken als betaalmiddel aan de andere. Waarschijnlijk maakten Anatolische en Syrische (bijv. uit Ebla) kooplieden op dezelfde wijze gebruik van de regionale verschillen in beschikbaarheid van koper en zilver als hun Assyrische collega's. Uitvoer van koper naar Assur gebeurde alleen in kleine hoeveelheden voor huiselijk gebruik, bijvoorbeeld om als betaalmiddel te dienen of om een bepaald object te vervaardigen.

Het is onbekend of de Anatolische paleisorganisatie's zelf actief waren in het verwerven van koper in verafgelegen mijnbouwgebieden. Men zou kunnen stellen dat het paleis, door het verwerven van de benodigde goederen die door inspanning van kooplieden aangevoerd werden, geen reden had zelf zulke grondstoffen te halen. Dit illustreert het wederzijdse belang dat lokale heersers en buitenlandse kooplieden hadden bij het ongestoord verlopen van de handel.

Literatuur

De aard van het onderwerp maakt dat literatuur hierover vrij specialistisch is. Een aantal boeken is in Nederland gepubliceerd. Een gedegen introductie is M.T. LARSEN, *The Old Assyrian city-state and its colonies* (Kopenhagen 1976). Oudere, maar gedetailleerde beschrijvingen van de handel en de historische context zijn P. GARELLI, *Les Assyriens en Cappadoce* (Parijs 1963) en L.L. ORLIN, *Assyrian colonies in Cappadocia* (Den Haag 1970).

Deelonderzoeken zijn M.T. LARSEN, *Old Assyrian caravan procedures* (Istanboel/Leiden 1967); K.R. VEENHOF, *Aspects of Old Assyrian trade and its terminology* (Leiden 1972); B. TEISSIER, *Sealing and seals on texts from Kültepe kārūm level 2* (Istanboel/Leiden 1994); J.G. DERCKSEN, *The Old Assyrian copper trade in Anatolia* (Istanboel/Leiden 1996).

Veel originele teksten zijn in vertaling terug te vinden in de bovengenoemde werken. De menselijke kant van de handelaar wordt belicht in de door *Ex Oriente*

Lux uitgegeven bundel getiteld *Schrijvend verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht* (Leiden/Zutphen 1983), hoofdstuk 10: 'Brieven van Assyrische vrouwen', door K.R. VEENHOF. Van de hand van dezelfde auteur is een bijdrage over de Oudassyrische rechtspraak in *Phoenix* 33,2 (1987), 23-37.

JAN GERRIT DERCKSEN is als post-doc onderzoeker verbonden aan de Rijksuniversiteit Leiden.

BOEKENNIEUWS

Recepten uit de tijd van de Bijbel. NAOMI GOODMAN, ROBERT MARCUS en SUSAN WOOLHANDLER, J.J. Groen en zoon BV, Leiden 1996. ISBN 90-5030-655-1; vertaald uit het Engels door C. van de Velde- Oosterom (oorspr. titel *The Good Book Cook Book*); met vele afbeeldingen in kleur; prijs: fl. 29,95.

Dit aantrekkelijke kookboek bevat de receptuur voor vele verleidelijke gerechten die, volgens de auteurs, afkomstig zijn uit de tijd van de Bijbel. De lezer moet zich evenwel bewust zijn van het feit dat de gepresenteerde recepten niet authentiek zijn, hoewel veel namen van gerechten anders suggereren. Zo vindt men in het boek bijvoorbeeld recepten voor Ezau's linzensoep (p. 26), Sara's brood (p. 32), Esseens kiembrood (p. 38), Ezechiël-kiembrood (p. 38) en Rebekka's stoofpot (p. 40).

Het voorwoord van het boek is geschreven door dr. G.M. Landes (hoogleraar in de bijbelse archeologie). Volgens deze, kennelijk geraadpleegde, wetenschapper hebben de auteurs nauwgezet onderzoek verricht. Ik neem dat graag aan, maar wat onmiddellijk opvalt, is dat er behalve verwijzingen naar bijbelse passages geen referenties naar bronnen zijn opgenomen. Een literatuurlijst ontbreekt eveneens. Zo is het onmogelijk om vast te stellen hoe de recepten tot stand zijn gekomen en waar de auteurs het gebruik en de combinatie van bepaalde ingrediënten op baseren. De lezer of gebruiker krijgt eveneens weinig inzicht in welke mate het gebruik van bepaalde voedingsmiddelen omstreden is. Zo schrijft het recept voor de 'Salade met ui, olijven en sinaasappel' (p. 74), sinaasappelen voor. Het is echter verre van zeker of men wel sinaasappelen kende in het Oude Israël (zie D. en P. BROTHWELL, *Food in Antiquity. A Survey of the Diet of Early Peoples*, Londen 1969, p. 140f.) en omdat hetzelfde ook geldt voor Mesopotamië, heeft men ook geen indirect bewijs voor de kennis en het gebruik van de sinaasappel in het Oude Israël. In andere gevallen wordt de interpretatie van een bepaald woord als zeker gepresenteerd, terwijl deze in werkelijkheid omstreden is. De "gouden appelen" (letterlijke vertaling uit het Hebreeuws) uit Prov. 25: 11 bijvoorbeeld, worden door de auteurs als abrikozen geïnterpreteerd (p. 67), terwijl anderen hier kweeperen in zien (zie b.v. BROTHWELL, p. 133). Soms worden er ingrediënten gebruikt die als typische exponenten van onze hedendaagse Europese cultuur kunnen worden gezien. Zo zal menig lezer bij de toevoeging van vermouth aan

‘Kalfsvlees met amandelroomsaus’ (p. 40) en van sherry aan ‘Reerug met warme abrikozensaus’ (p. 47) een glimlach niet kunnen onderdrukken.

Op deze wijze gepresenteerd, heeft het werk dan ook geen wetenschappelijke waarde en is het niet meer dan een aardig curiosum, een aangenaam kookboek, dat iedereen die graag kokkerelt en geïnteresseerd is in de Bijbel een plaats wil geven temidden van de kookboeken in de boekenkast of op het plankje in de keuken. Persoonlijk vind ik dat erg jammer, omdat uit veel details blijkt dat de auteurs talloze bronnen hebben geraadpleegd en zich werkelijk in de materie hebben verdiept. Blijkens de namen van de recepten en de zeer informatieve begeleidende teksten hebben de auteurs bij het samenstellen van hun recepten niet alleen gebruik gemaakt van bijbelse en archeologische gegevens, maar zijn ook Egyptische, Babylonisch-Assyrische, Perzische, Griekse en Latijnse bronnen gebruikt en zijn bijvoorbeeld ook de Dode Zee rollen geraadpleegd. Zo is bijvoorbeeld het recept voor ‘Gebraden kip, gevuld met gefruite uitjes en noten’ op p. 49 gebaseerd op een Oudbabylonisch recept. Daarnaast zijn ook gegevens uit de hedendaagse Arabische en joodse keuken verwerkt.

In de Nederlands editie van dit werk is gekozen voor de Statenvertaling (p. 7). Naar mijn bescheiden mening is die keuze wat ongelukkig, omdat hiermee het doel van de auteurs, namelijk het dichterbij brengen van de bijbelse voedselgewoontes, enigszins wordt gemist. De taal van de Statenvertaling staat nu eenmaal een behoorlijk eind verwijderd van het hedendaagse Nederlands. Zo zal iemand die niet vertrouwd is met de taal van de Statenvertaling zich weinig kunnen voorstellen bij een klomp vijgen (p. 78) of bij kwakkels (‘Gegrilde gemarineerde kwakkel’, p. 54) en ook bij het woord wildbraad (‘Rebekka’s stoofpot’, p. 40) zal menigeen wat verbaasd opkijken.

In het algemeen kan gezegd worden dat het boek praktisch is van opzet. De recepten zijn helder en de meeste ingrediënten zijn in Nederland goed verkrijgbaar, al weet ik niet zeker hoe de groentenboer zal reageren wanneer een klant om kardoen komt vragen (p. 68) en zal men voor verschillende ingrediënten uitsluitend bij een reformwinkel terecht kunnen (b.v. johannesbroodmeel, p. 81).

Tenslotte rest het mij nog een opmerking te maken over de smaak van de gerechten. Studenten theologie van de VU hebben samen met mij aan de hand van dit kookboek een kleurige maaltijd bereid. Ons menu bestond uit ‘Ezau’s linzensoep’ (p. 26), ‘Rebekka’s stoofpot’ (p. 40), een ‘Stoofpot van gerst en linzen’ (p. 25) voor de vegetariërs, ‘Vijgencake’ (p. 78), ‘Gebakken honingnoten’ (p. 82) en een selectie van noten en (historisch) verantwoord fruit. Wij kunnen geïnteresseerden geruststellen: het resultaat was verrukkelijk.

MARGARETHA FOLMER

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B.H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—

Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkracht, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., f65.—).

16. J. HOFMEIJER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—

Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs van Palmyra en van Hatra.

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—

Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.— (leden f45.—)

De Egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaven uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenissriteel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.— (leden f15.—)

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f65.— (leden f45.—)

Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f65.— (leden f45.—)

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenslijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f80.— (leden f50.—)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

Speciale aanbieding - Nieuw!

„Ik Hadde de nieuwsgierigheid”. De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruyn (ca. 1652-1727). JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), 1997 (= Mededelingen en verhandelingen Ex Oriente Lux, 31. 201 pp., 54 ill., appendix I + II, bibliografie, index.

De nu nauwelijks meer bekende Nederlandse schilder-reiziger Cornelis de Bruijn heeft twee grote reizen ondernomen. Zijn eerste reis voerde hem o.a. naar Italië, Turkije, Egypte, Palestina en Syrië en op zijn tweede reis heeft hij o.a. Rusland, Perzië en het voormalig Nederlands Indië bezocht. De verslagen die De Bruijn van deze reizen heeft gepubliceerd kenmerken zich door een grote nauwkeurigheid en door de vele fraaie prenten. In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde, bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van De Bruijn's reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt o.a. nader ingegaan op De Bruijn's werkwijze ter plekke als ook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. In een appendix wordt een chronologisch overzicht geboden van De Bruijn's reizen. Het boek, dat overigens tot nu toe het eerste is dat over Cornelis de Bruijn is verschenen, is rijk geïllustreerd met foto's en de originele tekeningen van De Bruijn, waarvan enkele in kleur of niet eerder gepubliceerd.

Prijs in de boekhandel: Hfl. 49,50.

EOL leden-prijs: Hfl. 32,50.

Leden van EOL kunnen dit prachtige boek bestellen door **Hfl. 39,50** (= Hfl. 32,50 + Hfl. 7,- porti en verzending) over te maken op **postgiro 229501** t.n.v. Ex Oriente Lux, onder vermelding van „**MVEOL 31**”. Het boek wordt u vervolgens toegezonden.

De volgende Phoenix (1998 - 44,1) zal o.a. de volgende thema's behandelen: Elite en goddelijk koningschap in Egypte aan het eind van de Achttiende Dynastie; Dertig jaar opgravingen op Tell Dan, deel 2.

ISSN 0031-8329